

MEVLÂNÂ'DA İLÂHÎ SIFATLAR

Tuna TUNAGÖZ*

ÖZET

Bu makalede tasavvufi çevrelerde ve Anadolu İslâm kültüründe önemli bir konuma sahip olan sūfî şair ve düşünür Mevlânâ Celâleddin er-Rûmî'nin (ö. H.672/M.1273) ilâhî sıfat anlayışı, kelâmcıların görüşleriyle kıyaslanarak incelenmiştir. Allah'a inanılmasını isteyen Kur'an'ın, Allah'ın varlığından ve O'nun varlığı ile ilgili konulardan bahsetmesi beklenen bir durumdur. Her ne kadar ilâhî isimleri ön plana çıkarıp teorik detayları bir kenara bıraksa da, Tanrı'nın nitelikleri Kur'an'ın ilgi sahası içerisinde yer alır. Kelâmcılar bu nasları Yunan felsefesinin desteğiyle rasyonel olarak ayrıştırma ve sistemleştirme yoluna gitmişlerdir. Aralarında Mevlânâ da olmak üzere sūfiler ise Tanrı hakkında elde edilebilecek bilgiyi ruhsal arınmanın ortaya koyduğu keşfe, ilhama, yani dinî tecrübeye indirgerler. Her iki ekolün arasındaki ayrılığın özünü de bu metot farklılığı oluşturmaktadır. Bilindiği üzere, Sünnî kelâmın ilâhî sıfat anlayışı, zatla sıfatları aynı gören Mu'tezilî kelâmın antitezidir. Sünnî tez, Allah'ın sıfatlara hakiki anlamda sahip olması, bu sıfatların da O'nun zatının ne aynı ne de gayrı olduğu şeklinde özetlenebilir. Çalışmamızın konusu olan Mevlânâ'nın ilâhî sıfatlara ilişkin görüşleri, bariz biçimde Sünnî kelâm ile uyumludur. Allah'a "nefsî, selbî, subûti, fiilî ve haberî" sıfatlar izafe eden düşünür, bu görüşlerini daha çok şiirler içerisinde systemsiz biçimde vermekte ve teorik detaylara girmemektedir. Fakat Sünnî kelâmcılarla olan mutabakat, Mevlânâ'nın sıfat anlayışının sadece bir yönünü ifade eder. Çünkü Mevlânâ, en başta "varlık ve bilgi" anlayışları olmak üzere, tasavvufi düşünce ile kelâmî düşüncenin ayrıştığı noktalarda, tercihini tasavvufi paradigmadan yana kullanmakta ve bunu ürettiği tüm pratik ve teorik sonuçlara yansıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, İlahî Sıfatlar, Mevlânâ, Tasavvuf, Kelâm, Akılcılık, Dinî Tecrübe.

THE DIVINE ATTRIBUTES IN MAWLÂNÂ JALÂL AL-DÎN AL-RÛMÎ

ABSTRACT

In this article we study Mawlânâ Jalâl al-Dîn al-Rûmî's (d. A.H.672/A.D.1273) approach to the divine attributes, who is a poet and thinker has an important place in sufistic circles and Anatolian Islamic culture, by comparison with the Theologians' views. It is expected that Qur'an which calls for believing in God, speaks of His existence, and of

* Arş. Gör. Dr., Çukurova Ün. İlahiyat Fak. El-mek: ttunagoz@cu.edu.tr

topics related to His existence. Even though Qur'an gives prominence for divine names and puts the theoretical details aside, God's attributes take place in its field of interest. Muslim theologians detailed those religious texts and systematized rationally with Greek Philosophy's support. Muslim mystics, including Mawlânâ, reduce the obtainable knowledge about God to vision and inspiration, that is religious experience, exposed by the spiritual purity. This methodical difference constitutes essence of separation between the two schools. As is known, Sunni theology's concept of divine attribute is an antithesis of Mu'tazilite theology seeing God's essence the same of His attributes. Sunni thesis can be summarized in such a way that God has attributes veritably and those attributes neither are identical with His essence, nor are they different from it. Mawlânâ's views on the divine attributes, as the subject of our article, are clearly compatible with the Sunni Islamic theology. The thinker attributing "the essential (*nafsî*), negative, positive, actual and textual" attributes to God presents his ideas mostly within the poems unsystematically but never goes into theoretical details. But Mawlânâ's agreement with the theologians expresses the only one side of his concept of attributes. For Mawlânâ makes his selection for the sufistic thought at the points that the sufistic thought differs from the theological thoughts, especially on being and knowledge, and reflects it to all the practical and theoretical conclusions he drew.

Keywords: God, Proving the Necessary Being, Mawlânâ, Tasawwuf, Kalam, Rationalism, Religious Experience

Giriş

İlâhî sıfatlar konusu, Tanrı'nın "kim"liğini, niteliklerini ve etkilerini ifade eden, O'nu kendi yüceliği bağlamında şahıslaştıran ve O'nunla yarattıkları arasındaki irtibatı kılavuzluk yapan; kısaca Tanrı'yı mümkün olduğu ölçüde açıklamaya çalışan bir tartışma sahasıdır. Hem dinî hem de felsefî boyutları olan bu bahis, aşkın bir varlıkla, ontolojik ve epistemolojik açıdan sınırlı bir varlığın bilişsel ilişkisini içerdiğinden oldukça netemeli bir fikrî sürecin habercisidir.

Sözlükte "süs"¹ anlamına gelen "sıfat", terim olarak "zâtın bazı hallerine veya şeyin sahip olduğu duruma işaret eden isim."² anlamına gelir. Kur'an'da yalnız olarak değil, kökten fiilleriyle kullanılan sıfat kavramının kelâmî eserlere girişi, en erken hicrî II. asırda Ebû Hânîfe (ö. H.150/M.767) vesilesiyle olmuştur.³

"Sıfat" teriminin kökü olan "v -ş-f", Kur'an'da, Allah'a yönelik yapılan yersiz nitelermeler bağlamında kullanılırken;⁴ sadece, Allah'ın güzel isimlerinden (*el-esmâ'u'l-ḥusnâ*) bahsedilmektedir.⁵ Diğer taraftan, İbn Hâzım (ö. H.456/M.1064), sıfat kavramının Mu'tezile, Hişâm b. el-Hakem (ö. H.179/M.795) ve bazı Râfizîlerin bid'ati olarak kelâmî eserlere girdiğini belirtir.⁶ Dolayısıyla, sıfat kavramının, isim kavramından sonra yerleştiğini ve isimden daha teorik bir perspektife sahip olduğunu söylemek mümkündür.

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. IX, s. 306.

² Cemîl Şalibâ, *el-Mu'cemu'l-felsefî*, c. I, s. 728.

³ Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, c. II, s. 487.

⁴ Bkz. Yûsuf, 12/18, 77; el-Enbiyâ', 21/18, 22, 112; el-En'âm, 6/100, 139; el-Mu'minûn, 23/91, 96; eş-Şâffât, 37/159, 180; ez-Zuḥruf, 43/82.

⁵ Bkz. el-A'râf, 7/180; el-İsrâ', 17/110; Tâhâ, 20/8; el-Haşr, 59/22-24.

⁶ İbn Hâzım, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, c. II, s. 284.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

İlâhî sıfatlar probleminin ilk nüveleri, kader algısı çerçevesinde sahabe döneminin sonlarında atılmıştır.⁷ Fakat problemin kökeni, esasen “kelâm sıfatını” inkâr eden el-Ca'd b. Dirhem'e (ö. H.118/M.736) dayanır ve el -Ca'd, bu düşüncesiyle Cehm b . Şafvân'ı (ö. H.128/M.745?) etkilemiştir.⁸ Hicrî II. yüzyılda ortaya atılan bu görüş, Mu'tezile ekolünce benimsenmiş; Sıfâtiyye ile tesir ettiği Ehl-i Sünnet'in muhalefetine muhatap olmuştur. Söz konusu tartışmalar, kelâm ilminin muhtemel adlandırılma nedenlerinden birisi olmuş⁹ ve gitgide önem kazanarak itikadî ihtilafların merkezine yerleşmiştir.¹⁰

Dolayısıyla problem, hicrî I. asrın sonlarında Müslüman düşünürlerin dinî metinleri anlama, inanç sistemlerini ortaya koyma ve savunma amaçlarından neş'et ederek muhtevasını ve yöntemini belirlemiş; akıl-nakil tartışmalarının sertleştiği hicrî III. asır sonrasında ise Grek felsefî ve Yahudi-Hristiyan dinî-felsefî literatürünün tesirine maruz kalmıştır.¹¹

İlâhî sıfatlar problemi, İslâm düşüncesinde, öncelikle Allah'a birtakım sıfatların hakikî manada isnat edilip edilemeyeceği, isnat edildiği takdirde bunun âleme ne şekilde yansıtacağı ve dinî metinlerde Allah'a izafe edilen antropomorfik ifadelerin ne derece hakikat ne derece mecaz olarak anlaşılacağı şeklinde tartışmalara yansımıştır.¹²

İslâm düşüncesinde ilâhî sıfatları anlama ve yorumlamanın üç şekilde cereyan ettiği görülmektedir. Bunlardan ilki, naslarda geçen sıfatları, teşbîh ve te'vilde bulunmaksızın Allah'ın ilmine havale eden Ebû 'Amr el-Evzâ'î (ö. H.157/M.774), Sufyân eş -Sevrî (ö. H.161/M.777), Mâlik b. Enes (ö. H.179/M.795), İdrîs b. eş-Şâfi'î (ö. H.204/M.820), Ahmed b . Hanbel (ö. H.241/M.855) ve çok sonra İbn Teymiyye (ö. H.728/M.1328) ile İbn Kâyyim el -Cevziyye (ö. H.751/M.1350) gibi âlimlerce temsil edilen selefî “tefvîz” metodudur.¹³

İkincisi, dinî metinlerde geçen antropomorfik ifadeleri akıl yürütmeye başvurmadan zâhirine hamleden, bu nedenle de yaratıcıyı yaratılanın özellikleriyle niteleyen “teşbîh” metodudur. Bu fikir, Allah'a “el, ayak, baş” gibi uzuvlar ile “inme, çıkma, oturma” gibi fiiller izafe etmeleri;¹⁴ yani, ilâhî zâtın cisimselliği ekseninde buluşmaları hasebiyle, mezhepler tarihi kaynaklarınca “Haşviyye”, “Mücessime” ve “Müşebbihe” şeklinde kategorize edilen farklı şahıslar tarafından temsil edilmiştir.¹⁵

Üçüncüsü ise naslardaki ifadeleri hakikat olarak algılayıp teşbîhî ifadeleri dil ve mantık kuralları ile yorumlayan “te'vîl” metodudur. Daha yaygın olarak kullanılan bu metot, vardığı sonuçlar farklı olmakla birlikte, Cehmiyye, Mu'tezile, Şia, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye ve Meşşâiyye tarafından kullanılmıştır.¹⁶

Yukarıda anlatılan teşbîhî, tefvîzî ve te'vîlî ekollerin sıfat görüşlerini ulaştıkları sonuçlar bakımından, (a) sıfatların hakikî ve ezeli varlığını inkâr etme, (b) sıfatları yaratılmış olarak kabul etme,¹⁷ (c) sıfatları ezeli ve hakikî olarak kabul etme şeklinde üç grupta toplamak mümkündür:

⁷ Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, c. II, s. 486.

⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sunneti'n-nebeviyye*, c. V, s. 392; Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvân”, *DİA*, c. VII, s. 234.

⁹ Ahmed Şubhî, *Fî 'ilmi'l-keâm*, c. I, s. 19.

¹⁰ Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, c. II, s. 486-487.

¹¹ Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, c. II, s. 487.

¹² Bkz. Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, s. 229.

¹³ Bkz. Ebû'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 104.

¹⁴ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*, s. 31, 37; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 119-125.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Metin Yurdagör, “Haşviyye”, *DİA*, c. XVI, s. 426-427; İlyas Üzümlü, “Mücessime”, *DİA*, c. XXXI, s. 449-450; Y. Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, c. XXXII, s. 156-158.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, “Sıfat”, *DİA*, c. XXXVII, s. 102.

¹⁷ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, s. 100, 109.

Turkish Studies

İlk grubun temsilcileri, aralarında önemli farklılıklar olmakla birlikte, Cehmiyye,¹⁸ Mu'tezile¹⁹ ve sonrasında Meşşâî filozoflar arasından çıkmıştır.²⁰ İkinci görüş Râfızîlerde²¹ ve Kerrâmîlerde²² karşımıza çıkar. Üçüncü yaklaşım ise önce Sıfâtiyye, sonrasında Ehl-i Sünnet tarafından temsil edilir. İbn Kullâb el-Başrî'nin (ö. H.240/M.854?) görüşlerini geliştirerek²³ ilâhî sıfatları ezeli ve hakikî olarak kabul eden Ehl-i Sünnet'in geneline göre, sıfatlar Allah'ın zâtı ile kâim olan ve O'nun zâtının ne aynı ne de gayrı olan ezeli manalardır. O'nun bütün sıfatları kadîmdir, birbirinden ayrıdır ve yetkin zâtının zorunlu sonuçlarıdır.²⁴

Makalemizin konusu olan Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'ye (ö. H.672/M.1273) gelirsek, düşünürümüz, sıfatlar konusundaki görüşlerini, dağmık beyitler içerisinde ve poetik bir üslup ile ifade eder. Felsefî veya kelâmî bir sistem oluşturma endişesi taşımadığı için, düşünürümüzden teorik detaylara girmesini ve ayrıntılı tahliller yapmasını beklemek boşunadır. Biz de makalemizde Mevlânâ'nın beyitlerdeki ifadelerini/işaretlerini, düşünce tarihimizden destek alarak bütünleştirme ve kavramlaştırma yoluna gideceğiz.

Öncelikle, Mevlânâ'nın sıfat anlayışının, Ehl-i Sünnet'in sıfat anlayışı ile genelde mutabık olduğu söylemeliyiz. Düşünürümüzün, herhangi bir sıfat tasnifi yoktur ve sıfatların zâtın aynı olup olmadığı gibi bir görüş de belirtmez. Fakat eserlerinde Allah'ı, kelâmcılar tarafından “nefsî, selbî, subûfî, fiilî ve haberi” sıfatlar içerisinde değerlendirilen pek çok sıfatla anmaktadır. Diğer taraftan, konu bağlamında birkaç vesileyle filozofları ve Mu'tezile'yi açıkça tenkit etmiş olması²⁵ ve diğer bazı yorumları zât-sıfat ilişkisinde Sünnî çizgiyi takip etmiş olduğu yorumunu yapmaya olanak sağlamaktadır:

Çokluk, fazlalık eserdedir, zâтта değil. Zâтта ne artma vardır, ne eksilme!

Tanrı, âlemi yaratmakla çoğalmadı, artmadı. Zaten önce olmayan şimdi olmuş değildir ki!

Fakat halkın yaratılmasıyla eser çoğaldı, arttı. Yalnız bu iki artmanın arasında hayli fark var!

Eserin artışı, onun zuhurudur. Bu suretle sanatları ve işi zahir olur, görünür.

*Zâtın artmasına gelince bu, o zatın sebeplere bağlı ve sonradan meydana gelmiş olduğuna delildir.*²⁶

Mevlânâ, Allah'ı, “bilen, duyan, gören” gibi sıfatlarla anmanın, müşahede dünyasından yani insanın özelliklerinden kaynaklandığını ifade eder. Dolayısıyla, ona göre, ilâhî isim ve sıfatlar,

¹⁸ Bkz. el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 164, 222, 280, 494; 'Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 211-212; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 98.

¹⁹ Bkz. el-Kâdî 'Abdulcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, s. 118-119, 128; el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 164-167; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 65, 68-69, 92-93; *Kitâbu nihâyeti'l-iqdâm*, s. 167; el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 127, 196; Fahrüddîn er-Râzî, *Muhasşalu'efkârî'l-mutekaddimîn ve'l-muteahhirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḥukemâ'* ve'l-mutekellimîn, s. 180-181.

²⁰ Bkz. Ebû Naşr el-Fârâbî, *Kitâbu ârâi ehli'l-medîneti'l-fâdıle*, s. 46-54; “‘Uyûnu'l-mesâ'il”, s. 58; İbn Sînâ, “er-Risâletü'l-'arşîyye”, s. 85-89; Mahmut Kaya, “Kindî”, *DİA*, c. XXVI, s. 52; “Fârâbî”, *DİA*, c. XII, s. 155.

²¹ Bkz. el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 36-37; el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 67, 70; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 217-218.

²² Bkz. el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 217-220; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, 124-128.

²³ El-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 169-173, 546, 584.

²⁴ El-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma' fi'r-radd 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, s. 29-30; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 67-68, 146-147; Ebû Hâmid el-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 84, 91; er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât: Şerhu esmâillâhi'l-ḥusnâ*, Beyrut 1990, s. 36, 39.

²⁵ Bkz. Mevlânâ, *Fihî mâ fih*, çev. Meliha Ülker Tarıkahya, s. 217; *Mektuplar*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, s. 77, 217.

²⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, c. IV, s. 136, b. 1665-1669.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

sadece zâta delalet eden, zâtın anlaşılmasına yardımcı olan kavramlardır.²⁷ Bu, daha önce Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. H.333/M.944) tarafından açıkça vurgulanmış bir husustur²⁸ ve buradan, Mevlânâ'nın ilâhî isim ve sıfatları akılla belirlemeye cevaz verdiği sonucunu çıkartmak mümkündür. Ona göre, Allah'a izafe edilen tüm sıfatlar ezeli ve hakikî olsa da; harften, isimden ve sıfattan ilâhî zâta değil, ancak hayale ulaşılır. Fakat bu hayal, kişinin vuslatına yardımcıdır ve inananın zihnindeki Allah tasavvurunu canlı tutmayı sağlamaktadır.²⁹ Bu nedenle, hakikat yolcusu ('ârif), görünen dünyaya ait olan ilâhî ismi ve sıfatı, ilâhî zâta ulaşmak için basamak yapmalıdır.³⁰

Tanrı, her şeyi görür, bu görüş de daima seni korkutsun diye kendisine "gören" dedi.

Kötü sözlerden dudağını yumasın diye de kendisini "duyan" diye anlattı.

Korkasın da bir fesat düşünmeyesin diye "bilen" adını takındı.

Fakat bunlar, mesela zenciye kâfur adının verildiği gibi, Tanrı'ya konulmuş adlar değildir.

Tanrı ismi, sıfattan türeme, sıfattan meydana gelmez, Tanrı sıfatlarıysa kadimdir, evveli yoktur. İlet-i Ülä misali gibi batıl ve saçma değildir.

Öyle olmasaydı sağıra duyan, köre aydın adlarının verilmesi gibi alay olur, maskaralık olurdu.

Tanınma için konan ad, mesela terbiyesiz ve utanmaz birisine mahcup yahut kara ve çirkin birisine güzel diye konuvermiş bir addır.

Yeni doğmuş çocukcağıza hacı yahut da soyunda var diye gazi adını koymaktır.

Bu lakapları, övmek için söylerse övülende bu sıfatlar yoksa övüş, doğru olmaz ki.

Ya alaya almaktır yahut da öven delidir. Tanrı ise zalimlerin söylediklerinden beridir, paktır.³¹

Sıfat tartışmasının İslam düşünce tarihindeki seyrini ve Mevlânâ'nın sıfat anlayışını kısaca özetledikten sonra, düşünürümüzün Allah'a hangi sıfatları izafe ettiğini görebiliriz. Kelâm tarihinin ileriki safhalarında oluşan bir tasnife göre ilâhî sıfatlar, "nefsî, selbî, subûtî, fiilî ve haberî" olmak üzere beş gruptur. Biz de düşünürümüzün systemsiz beyitlerini değerlendirirken bu tasnifi takip edeceğiz.

Mevlânâ'da İlâhî Sıfatlar

1. Nefsî Sıfat (Vücûd)

Ebû Naşr el-Fârâbî'nin (ö. H.339/M.950) Araçadaki felsefî ıstılah eksikliğini kapatmak amacıyla türetilen ilk kavramlardan olduğunu söylediği³² vücûdun kelime anlamı, "bulmak, elde etmek, bir şeye sahip olmak ve zengin olmaktır."³³ Genel kanaate göre, vücûd, kendisinden daha

²⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 25, b. 311. Ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. I, s. 23-24, b. 292-296; c. I, s. 41-42, b. 517-520; c. I, s. 69, b. 896; c. I, s. 83, b. 1025; c. I, s. 100, b. 1239; c. I, s. 221, b. 2756-2757; c. II, s. 131-132, b. 1716-1719; c. II, s. 134-135, b. 1753-1758; c. II, s. 238, b. 3107; c. V, s. 180, b. 2187-2188; *Mesnevî ve Şerhi*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, c. II, s. 279, b. 1790-1792, 1794-1796.

²⁸ el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 67-68.

²⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 276, b. 3454-3458.

³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 499, b. 3688; *Dîvân-ı Kebîr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, c. III, s. 86, b. 650.

³¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 18-19, b. 215-224.

³² El-Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, s. 112-113.

³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. III, s. 445.

açık bir kavram bulunmadığı; diğer her şey ona binaen anlaşıldığı; cinsi, faslı ve türü bulunmadığı için tarif edilemez. Bu kadar geniş anlamlı, açık-seçik kavramlara karşı zihin ancak uyarılabilir.³⁴

İslâm düşüncesinde, esasen vücutla değil, mevcutla ilgilenilmiştir. “Vâcib-mümkin, kadîm-hâdis, zihnî-hâricî” gibi, esasen mevcûda dair yapılan ayrımlar yapılmış ve “mahiyet-vücûd” ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Mahiyet-vücûd irtibatı için ise üç yaklaşım bulunmaktadır: (a) Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. H.324/M.936?) ve Mu'tezile'den Ebû'l-Huseyn el-Başrî'ye (ö. H.436/M.1044) göre, mevcutların hepsinde mahiyet ve vücûd aynıdır. (b) Meşşâî filozoflara göre, Zorunlu Varlık'ta mahiyet ve vücûd aynı, mümkün varlıklarda ayrıdır. (c) Kelâmcıların çoğuna göre ise, mahiyet ve vücûd mevcutların hepsinde birbirinden ayrıdır ve zâta ekli bir sıfattır. Bunlar, Allah'tan hiçbir zaman ayrılmazken, yaratılmışlarda ayrılabilir.³⁵

Mevlânâ ise, vücûd sıfatını, sadece var edene veren ve onun dışındakileri hayal olarak niteleyen vahdet-i vücûd fikrini benimsemiştir. Bilindiği gibi, vahdet-i vücûd, ilhamını, temel olarak Platôn (M.Ö. 423-347), daha çok Plotinos'un (ö. M.270) felsefelerinden alan ve aralarında farklılıklar olmakla birlikte, Bâtınî, İsrâkî ve nazarî sûfî ekollerce de benimsenen bir görüştür.³⁶

Vahdet-i vücûda göre, iki açıdan gördüğümüz sadece bir hakikat vardır: (a) Varlık, ya müşahede ettiğimiz şeylerin zâtıdır ve “Hakk” adıyla anılır; (b) ya da bu zâti açığa çıkaran eşyadır ve “halk” adıyla anılır. Allah'ın hakikî birliği, hariçte çokluk şeklinde müşahede edildiğinden varlık, “hakk-halk, hakikat-zuhûr, vahdet-kesret” şeklinde tek hakikatin iki ayrı yönü olarak belirir. Yani, ontolojik bakımdan yalnızca bir tek hakikat olmakla birlikte, epistemolojik bakımdan iki manzara göze çarpar: İlki, görünen âlemi aşan, onun üstünde yer alan biricik Hakk'tır. İkincisi ise, son izah ve temelini Hakk'ın zâtî birliğinde bulan çokluktur.³⁷

Biz çenge dönmüşüz, mızrabı vuran sensin; inleyiş bizden değil; sen inliyorsun.

Biz ney gibiyiz, bizdeki ses sendendir; biz dağ gibiyiz, bizdeki ses sendendir.

Kazanıp mat olmada satranç gibiyiz biz; a sıfatları hoş zat, kazanıp mat olmamız da senden.

A bizim canımıza can olan, biz kim oluyoruz ki seninle beraber bu arada bulunabilelim?

Biz yoklarız; bizim varlıklarımız, geçici şekiller izhar eden, Mutlak Varlık olan sensin ancak.

Biz aslanlarız ama bayraklardaki aslanlarız; onların oynayışı, saldırışı, soluktan soluğa yel yüzündendir.

Onların oynayışları görünür de yel görünmez. O görünmeyen yok mu, hiç mi hiç eksik olmasın.

Yelimiz de senin vergindir, varlığımız da; varlığımız, tümünden senin icadındır.

Yoğa varlık tadını tattırdın; yoğu kendine âşık ettin.³⁸

³⁴ Er-Râzî, *el-Mebâhişu'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyât*, c. I, s. 97-100; et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşâfi iştilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, c. II, s. 1766; Ebû'l-Beğâ', *el-Kulliyât*, s. 923-924; Şalîbâ, *el-Mu'cemu'l-felsefi*, c. II, s. 557.

³⁵ Şemsuddîn es-Semerkindî, *eş-Şahâifu'l-ilâhiyye*, s. 78; Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâşid*, c. I, s. 307-308; es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *Şerhu'l-mevâkıf ve me'ahû hâşiyetâ es-Seyâlkûtî ve'l-Çelebî 'alâ şerhi'l-mevâkıf*, c. II, s. 127-168; Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, s. 593; İ. Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 167.

³⁶ M. Erol Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, *DİA*, c. XX, s. 506; Ebû'l-'Alâ 'Affîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, s. 177; Mircéa Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, c. III, s. 166.

³⁷ 'Affîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s. 36-38; İbnü'l-'Arabî, *Fuşûşu'l-hukem*, c. I, s. 102, 172-173.

³⁸ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. I, s. 153, b. 602-610.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

Dolayısıyla, Mevlânâ, kelâmcıların ve filozofların aksine, vücûd sahibi varlıklar fikrine katılmaz; tek vücûd sahibi olarak Allah'ı kabul eder. Düşünür konuyu benzetmeler, örnekler, hikâyeler yoluyla anlatır; vahdet-i vücûd tabirini de sadece bir kez kullanır.³⁹ Ona göre, var olan sadece Allah'tır; O'nun dışında hiçbir şey hakikî varlığa sahip değildir:

Abalar altındasın amma padişahsın, Keykubadsın; gözlerden uzaksın amma canlardaki yanışsın, gönüllerdeki anılışsın.

Surete girmişsin, şekle bürünmüşsün amma göklerdeyin, gökyüzünün kandilisin, dokuz göğün direğisin.

Varlığımızı mutlak yokluk âlemine bağladın, murada erişmemizi muratsızlık şartına ismarladın.⁴⁰

Ya Rabbi, sen kahır şarabiyle insanı sarhoş edersen yok olan şeylere varlık suretini verir, onları var gibi gösterirsin.⁴¹

Tanrı eşsiz, örneksiz şeyler yaratıp durmadadır. Eşsiz, örneksiz şeyler yaratan da o zattır ki bir aslı, bir dayanağı olmadığı halde fer'i yaratır, izhar eder.

Tanrı yoğu, var ve debdebeli gösterdi, varı da yokluk şeklinde izhar etti.

Denizi örttü de, köpüğü meydana çıkardı, rüzgârı örttü de, sana tozu gösterdi.⁴²

Mevlânâ, beş duyunun algı sahasına giren tüm farkların ve varlık iddialarının geçersizliğine hükmeder. Somut olan her şey, sadece, gizli olan Allah'ın yansımasıdır. Tecrübe dünyasına ait ve esasen hiç hükmündeki varlıklar, hakikî vücutla irtibatlandırıldıklarında var olarak adlandırılırlar.⁴³ Dolayısıyla, âlem hayaldir, rüyadır; onun gerçek anlamda var olduğunu iddia etmek ise cehalettir, zandır, vehimdir, şaşılıktır, sarhoşluktur:

Ya Rabbi, sen kahır şarabiyle insanı sarhoş edersen yok olan şeylere varlık suretini verir, onları var gibi gösterirsin.⁴⁴

Nihayet ben, beni buldum, iki gözünde aydın bir yol gördüm, dedim. Vehmin; kendine gel, o senin hayalindir. Kendini, hayalinden ayırt et dedi.⁴⁵

Suretle kâim olan bu cihan hakkında da Peygamber, uyuyanın gördüğü bir rüya dedi.⁴⁶

Âlemin var olarak nitelenmemesinin sebebi, Mevlânâ'ya göre; âlemin sınırlı olması, buna karşın Allah'ın sınırsız olmasıdır: "Sınırsıza karşı sınırlı olan, yok demektir; Allah'ın zatından başka her şey, geçer-gider."⁴⁷ Varlık, eğer bu isimle adlandırılacaksa sûret itibarıyla var olmasından dolaydır. Allah'ın varlığı ile onun dışındakilerin varlığının durumu, güneş ışığı ile mum alevinin

³⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 212, b. 2001.

⁴⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 355, b. 3256-3258.

⁴¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 97, b. 1199. Ayrıca bkz. c. I, s. 41-42, b. 517-520.

⁴² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 85, b. 1024-1027; ayrıca bkz. *Mesnevî ve Şerhi*, c. II, s. 447, b. 3301-3306; *Mesnevî*, c. I, s. 139, b. 1734-1735; c. VI, s. 298-299, b. 3773-3775; c. VI, s. 249, b. 3149; c. VI, s. 219, b. 2771-2773; c. V, s.52, b. 589-591; c. IV, s. 136, b. 1668; c. II, s. 255, b. 3321; c. I, s. 312, b. 3923; c. I, s. 176, b. 2198; c. I, s. 42, b. 523; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 314, b. 2902; c. I, s. 191, b. 1799-1801; *Fîhi mâ fih*, s. 350-351.

⁴³ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s.91, b. 827. Ayrıca bkz. Toshihiko Izutsu, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın, s. 65, 71.

⁴⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 97, b. 1199-1201.

⁴⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 9, b. 103-104.

⁴⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 138, b. 1733; ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. II, s. 84, b. 1042; c. I, s. 42, b. 523; c. III, s. 141, b. 1729; c. V, s. 52, b. 589-591; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 364, b. 3344.

⁴⁷ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. II, s. 449, b. 3329.

Turkish Studies

durumu gibidir. Âlemin var oluşu, Allah'a nispetle; tıpkı, Güneş karşısındaki mum alevi ve iki yüz batman bal içindeki sirke gibidir.⁴⁸

İnsanın görünen âlemi gerçek zannedişini eleştiren Mevlânâ, ikilik diye bir şeyin olmadığını bu meyanda birisinin Allah'ı dost olarak nitelemesinin bile bunu zedeleyeceğini söyler. "Ene'l-Hakk" diyen Huseyn b. Mansûr el-Hallâc'ın (ö. H.309/M.922) tutumunu doğru bulur ve tevazu olarak niteler.⁴⁹ Ona göre, avamın imanı "lâ ilâhe illallah"tır (*Allah'tan başka ilah yoktur*). Havasınki ise, "lâ huve illâ huve"dir (*O'ndan başka bir şey yoktur*).⁵⁰ Âlemdeki kesret aslında, rüzgâr sonucu dalgalanan, köpüklenen deniz gibidir, aynı varlığın farklı görüntüsüdür.⁵¹

A eğri görüşlü, bana kendi gözünle bakma da, biri iki görme.

Bana, bir an benim gözümle bak da varlık âleminin ötesinde gepgeniş bir saha gör.

*Varlıktan da kurtul, addan, sandan da; aşk içinde aşkı seyret vesselam.*⁵²

Asıl bakımından benim canımla senin canın birdir;

Benimle senin meydanda olanımız, benimle senin gizli olanımızdır.

Benim, senin demem de hamlık olur ya;

*Benimle senin aramızdan benlik, senlik kalktı gitti.*⁵³

Varoluş, birbirinin devamı olmayan tecelliler kümesidir; biri var olur, hemen son bulur, ardından bir başkası, bu böylece sürüp gider.⁵⁴ İnsanın asıl olan vahdeti değil de kesreti görmesi, onun cüz'î bir varlık olarak küllîye ulaşamamasından dolayıdır. İnsan bedenine ait bilgi vasıtaları eksikliklerle maluldür. Bu sebeple, gerçeğe ulaşmayı arzulayan kişiye yardımcı olacak vasıta sadece arınmış ruhtur.⁵⁵ Bunun için beş duyardan,⁵⁶ sûretten,⁵⁷ akıl yürütmeden kurtulmak; hakikî bilgi olan sezgiye tabi olmak lazımdır.⁵⁸ Zira tatmayan bilemez.⁵⁹ Vahdet halini gerçek manada anlayanlar da bu yüzden peygamberler ve velilerdir. Kendi varlıklarının hakiki olmadığını idrakine varır, varlıklarını Allah'a verirler, Allah'ın sıfatlarıyla sıfatlanırlar. Asıl varoluş budur:

*Senin vücutla ne ilgin var? Bu büyük bir gözbağcılıktır. Firavun'un sihirbazları, birazcık [bunu] bilip anlayınca vücutlarını feda ettiler. Kendilerinin bu vücut olmadan da kâim olduklarını gördüler. Vücutun onlarla hiçbir alakası yoktu. Bunun gibi İbrahim, İsmail, nebiler ve veliler de vakıf olunca, vücudun varından, yoğundan geçtiler.*⁶⁰

Padişaha alt olan kişiye acınmaz mı; alt olan kişi, yok olmuş gibi değil midir?

Tanrı, bunu iyice anlayın dedi; bu alt olan, öylesine yok olmuştur ki, yok oluşu, vara nispetle yok değildir.

⁴⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 299-301, b. 3669-3676, 3683-3685.

⁴⁹ Mevlânâ, *Fîhi mâ fih*, s. 68, 295.

⁵⁰ Mevlânâ, *Fîhi mâ fih*, s. 182.

⁵¹ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. II, s. 63, b. 184-191.

⁵² Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. IV, s. 338, b. 2397-2399.

⁵³ Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 8.

⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 257, b. 1147, 1149-1150; c. VI, s. 219, b. 2771-2773; c. I, s. 151, b. 1888-1889; c. I, s. 176, b. 2197; c. IV, s. 136, b. 1665-1669; c. V, s. 85, b. 1024-1025; c. III, s. 112, b. 1391; *Mesnevî ve Şerhi*, c. V, s. 225, b. 1312-1313; *Dîvân-ı Kebîr*, c. VII, s. 12, b. 159-165.

⁵⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. VI, s. 7, b. 61-63; c. VI, s. 229, b. 2905-2908.

⁵⁶ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. IV, s. 338, b. 2384; ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. V, s. 159, b. 1929-1930; c. I, s. 54, b. 678-683; c. VI, s. 434, b. 2959-2962.

⁵⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 53, b. 663-664.

⁵⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 108, b. 1340-1343; *Mesnevî*, c. IV, s. 63, b. 760.

⁵⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 82, b. 1021; c. I, s. 87, b. 1071.

⁶⁰ Mevlânâ, *Fîhi mâ fih*, s. 350, vd.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

Böylesine yok olan, kendinden geçen, varların en iyisi, en ulusu haline gelmiştir.

O, Tanrı sıfatlarına bakınca yoktur; fakat gerçekte, ona yoklukta, varlık vardır.⁶¹

Mevlânâ, diğer taraftan, Allah'ın varlığı ile âlemin varlığını eşitlemenin yanlış olduğunu açıkça vurgular. Ona göre, örneğin insan; Allah'ın tecellisidir, tecessümü değil. Mutlak ve hakikî varlık olan Allah'ın var edişi, yani tecellisi; zâtının değil, sıfatlarının ve isimlerinin sonucudur. Allah zâtı itibariyle bilinemez ve mutlak gayptir.⁶²

Ben mülk sahibiyim, başkasının sofrasına oturup yemeğini yemiyorum. Padişah uzaktan benim davulumu çalmakta, nöbetimi vurmakta.

Benim davulumu vuran "İrcü" sesidir. Benimle davaya girişenlerin rağmına şahidim, Tanrı'dır.

Padişah cinsinden değilim, haşa... bunu iddia etmiyorum. Fakat onun tecellisiyle, onun nuruna sahibim.

Cins oluş, sade şekil ve zat bakımından değildir. Su, nebatta toprağın cinsinden sayılır.

Rüzgar, ateşi yaktığı, yanmasına yardım ettiği için rüzgarın cinsi demektir. Nihayet şarap, tabiata neşe verdiği için onun cinsidir.

Cinsimiz, padişah cinsinden olmadığı için, varlığımız, onun varlığına büründü, yok oldu.

Varlığımız kalmayınca da tek olarak onun varlığı kaldı. Ben, onun atının ayağı önünde toz gibiyim, toz gibi!⁶³

Özetlemek gerekirse Mevlânâ, diğer bütün "vahdet-i vücûd"cular gibi, vücûdu yüklem değil, özne olarak ele almaktadır. Yani ona göre, örneğin, "çiçeğin mevcut olduğu" düşüncesi yanlıştır; doğru olan "mevcut olanın çiçek olarak görülmesidir." Çünkü vücûd kendi basitliği ve kayıttan uzaklığı yönüyle belirlenimsizdir, hiçbir sığata sahip değildir. Çiçek ise, belirlenimsiz vücûdun belirgin görünümüdür.⁶⁴

Mevlânâ'nın vahdet-i vücûd anlayışının gerisinde İbnu'l-'Arabî'nin (ö. H.638/M.1240) olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar itiraz edilse de,⁶⁵ Sadreddin Konevî (ö. H.673/M.1274) vasıtasıyla İbnu'l-'Arabî'nin bazı fikirlerini benimsemiş görünen Mevlânâ'nın⁶⁶ bu büyük düşünür ile olan asıl farkı üslup ve sistematikliktedir. İbnu'l-'Arabî'de ilim ve marifet daha ağır basarken, Mevlânâ'da aşk ve muhabbet daha öndedir.⁶⁷

2. Selbî Sıfatlar

Tenzihî olarak da anılan selbî sıfatlar, Allah'ın yaratılmışlara benzemezliğini vurgularlar. Onu eksikliklerden berî kılan ve onun ne olduğunu değil, ne olmadığını ifade eden bu vasıflar,

⁶¹ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. IV, s. 65-66, b. 396-399; ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. III, s. 299-301, b. 3669-3685; c. VI, s. 178, b. 2239-2240; c. III, s.112, b. 1391; c. I, s. 288, b. 3605; c. I, s. 241-242, b. 3008-3012; c. IV, s. 243, b. 3030-3034; c. IV, s. 244, b. 3045-3050; c. II, s. 216, b. 2812-2814; c. II, s. 9-10, b. 100-110; c. I, s. 176, b. 2197; *Mesnevî ve Şerhi*, c. IV, s. 1, b. 7; c. V, s. 225, b. 1312-1313; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 71, b. 651-652.

⁶² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 109, b. 1020; *Mesnevî*, c. VI, s. 251, b. 3172; c. II, s. 54, b. 708-709.

⁶³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 82, b. 1168-1174.

⁶⁴ Bkz. Izutsu, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, s. 65, 71.

⁶⁵ Bkz. William Chittick, "Rûmî and Wahdat al-Wujûd", *Poetry and Mysticism in Islam The Heritage of Rûmî*, s. 93-97.

⁶⁶ Raynold Nicholson, *Mevlâna Celâleddin Rûmî*, s. 23; Şefik Can, *Mevlânâ: Hayatı, Şahsiyeti, Fikirleri*, s. 338; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, s. 52.

⁶⁷ Mehmet Aydın, "Hz. Mevlânâ'da ve Muhyiddin Arabî'de Aşk Kavramı", *III. Millî Mevlânâ Kongresi: Tebliğler*, s. 159; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. III, s. 166; 'Affîfî, *Muhyiddin İbnü'l-'Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s. 177.

hariçte bir varlığı olmadığı için hakikî değil, zihnidir.⁶⁸ Selbî sıfatlar kelâm kitaplarında, çoğunlukla “Allah cisim değildir, araz değildir, cihetten mekândan münezzehtir.” gibi başlıklar altında işlenir. Bu tenzihâtı beş grup altında toplamak mümkündür:

2.1. Kıdem

Kelime anlamı “eski olma”⁶⁹ olan kıdem, Allah’ın zâtına ekli, ezeli, müstakil bir sıfattır. Allah’ın, ilk varlık olmasını, kendisinden önce hiçbir şeyin olmamasını ifade eder.⁷⁰

Mevlânâ’ya göre Allah, kadimdir, varlık olarak her şeyi önceler. Diğer bütün varlıklar, onun var etmesiyle oluşurlar:

*Ezeli olarak diri olan, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, her an işte-güçte olan Tanrı’ya ant olsun.*⁷¹

*Evveline evvel olmayan makamdan bir şimşektir çaktı, bütün âlemi yakıp kül etti. Birlik nuru bayrak açınca nice bizlik, benlik yıkıldı, gitti.*⁷²

Önüne ön olmayan tecelli edince sonradan var olanın varlığı abes olur; o halde sonradan var olan, önüne ön bulunmayı nerden bilecek?

*Sonradan yaratılana, önüne ön olmayanın ışığı vurdu mu, onu da kendisine denk eder; hele onu yok etti mi de, kendi rengine boyar gider.*⁷³

2.2. Bekâ

Sözlükte “kalıcı, daimî olmak” anlamına gelen bekâ, ıstılah olarak ‘bir şeyin varlığının gelecekte sonlanmamasıdır.’⁷⁴ Allah’ın var ve kadim oluşunun zorunlu bir sonucu olan bu sıfat, O’nun varlığının sonsuzluğu anlamında kullanılır.⁷⁵ Mevlânâ da Allah’ın bâkî olduğunu sarahatle belirtir: “O’nun saltanatına ön ve son yoktur”;⁷⁶ “O’nun zâtından başka her şey, geçer-gider.”⁷⁷

Bilgisizlikten, gölgeyi adam görüyorsun da, insan o yüzden sence bir oyuncaktan ibaret, değersiz bir şey.

O fikir, o hayal, örtüsüz bir surette kol kanat açincaya kadar dur.

O zaman dağları yumuşak pamuk gibi görürsün, bir de bakarsın ki bu soğuk, sıcak yeryüzü yok oluvermiş!

*O zaman ezeli ve ebedi hayata ve muhabbete sahip olan Tanrı’dan başka ne göğü görürsün, ne yıldızı.*⁷⁸

⁶⁸ Abdullaîf el-Harpûfî, *Tenkîhu’l-kelâm fî ‘aķâidi ehli’l-İslâm*, haz. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, s. 158.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c. XII, s. 465.

⁷⁰ El-Eş‘arî, *Kitâbu’l-luma’*, s. 25; el-Ġazzâlî, *el-İķtişâd fî’l-i’tikâd*, s. 26; er-Râzî, *Levâmi’u’l-beyyinât*, s. 358.

⁷¹ Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 217.

⁷² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 68, b. 622.

⁷³ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. V, s. 109, b. 1312-1313; ayrıca bkz. *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 262, b. 2461; c. I, s. 262, b. 2461; c. I, s. 189, b. 1782; c. I, s. 262, b. 2461; *Mesnevî*, c. I, s. 176, b. 2197; c. II, s. 80, b. 1045; c. I, s. 42, b. 521; c. III, s. 112, b. 1391.

⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c. XIX, s. 79.

⁷⁵ Bkz. el-Ġazzâlî, *el-İķtişâd fî’l-i’tikâd*, s. 26; Ebû’l-Me‘âlî el-Cuveynî, *Kitâbu’l-irşâd ilâ kav âtı’l-edille fî uşûli’l-i’tikâd*, s. 139.

⁷⁶ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 189, b. 1782.

⁷⁷ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. II, s. 449, b. 3329.

⁷⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 79-80, b. 1042-1045.

2.3. Muhâlefetün lilhavâdis

Sonradan olan varlıklara benzememeyi ifade eden sıfat, Allah'ın mutlak manada münezzehe olduğunu vurgular: Allah kadimdir, hâdis değildir; bakidir, fani değildir. Hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, her ihtiyacı O karşılar. O cevher değildir, araz değildir, cisimsel değildir. Mekândan, zamandan, yönden, hareketten, renkten, boyuttan, şekilden, birleşmeden, ayrışmadan münezzehtir. Özetle, Allah, var olan her şeyden, fersah fersah uzaktır.⁷⁹

Mevlânâ'ya göre, Allah her yönüyle diğer varlıklardan başkadır. O, yemez, içmez; ibadet dâhil hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; annesi, babası, çocuğu, bulunmaz: “Naziri olmayan tek padişahın hoşnut olması için ben, hastalığıma da aşığım, derdime de.”⁸⁰ “Tanrı, yarattığımı eşsiz, örneksiz olarak yaratır; üstada tabi değildir. Herkes ona dayanır; onun dayanacağı bir varlık yoktur. Ondan başka bütün mahlûkat; hem sanatında, hem sözünde üstada tabidir, örneğe muhtaçtır.”⁸¹ “O ot, hem yer, hem yenir. Tanrı'dan gayrı her varlık böyledir işte. Tanrı, “Sizi doyurur, fakat kendi yemek yemez.” Tanrı, ne yenir, ne yer. O, et ve deri değildir.”⁸²

Ben, herkese bir huy, herkese bir çeşit ıstılah verdim.

Ona medih olan söz, sana zemdir; ona göre baldır, sana göre zehir!

Bizse temizden de münezzehez, pisten de. Ağırkıktan da arıyız, çeviklik ve titizlikten de!

Kullara ibadet edin diye emrettimse bir kâr, bir fayda elde edeyim diye değil, kullara ihsanda bulunayım diye.

Hintlilere, Hintlilerin sözleri medihtir. Sintlilere Sintlilerin.

*Onların beni tespih etmeleriyle münezzehe, mukaddes olmam. Bu tespih incilerini saymakla kendileri temizlenirler.*⁸³

O, ezelde “Doğmadı da, doğurmadı da” hakikatine mazhardır. Tanrı'nın ne babası var, ne oğlu, ne amcası!

Oğulların nazını nerden çekecek, babaların niyazını nerden duyacak?

Ey ihtiyar, ben doğmadım, bana az nazlan. Ey genç, ben baba değilim, öyle pek salınma!

Ben koca değilim, şehvetim de yok hanım, nazı bırak.

*Bu hususta kulluktan, ihtiyaçtan, zaruretten başka hiçbir şeyin itibarı yok.*⁸⁴

Mevlânâ'nın muhalefetün lilhavâdis sıfatının ifade ettiği manayı kabul ettiği kesindir. Fakat kelâmcılar “değillemeye” dayanan bir dil kullanırken düşünürümüz, tenzihî Tanrı tasavvurunu en çok yansıtan muhalefetün lilhavâdis bahsinde, Allah'ı “ben” diliyle konuşturarak antropomorfik ifadelere yer vermektedir.

2.4. Kıyâm bi nefsih

⁷⁹ El-Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 43; el-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 18-20, 23; el-Ğazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, s. 28-40; er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 40-46.

⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 142, b. 1777.

⁸¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 131, b. 1630-1631.

⁸² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 62, b. 725-726.

⁸³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 134-135, b. 1753-1758.

⁸⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 106, b. 1319-1323; ayrıca bkz. *Divân-ı Kebîr*, c. I, s. 70, b. 638; c. I, s. 123, b. 1148; c. I, s. 356, b. 3271; c. II, s. 31, b. 248; c. II, s. 72, b. 595; c. IV, s. 3, b. 3; c. VI, s. 28, b. 233; *Mesnevî*, c. I, s. 30, b. 376; c. I, s. 142, b. 1777; c. I, s. 252, b. 3140; c. II, s. 124, b. 1617; c. II, s. 134, b. 1745-1747; c. III, s. 116, b. 2435; c. IV, s. 294, b. 3687; c. V, s. 62, b. 726.

Bu sıfat, Allah'ın varolmada ve varlığını sürdürmede hiçbir şeye muhtaç olmamasını ifade eder. Buna göre, Allah'ın varlığı kendisinden dolayı ve zorunludur; hiçbir müessir ve muhassıs tarafından oluşturulmuş değildir. Allah mekânda yer kaplamaz, bu nedenle mekâna da muhtaç değildir. İhtiyaç sahibi olmayan Zât-ı Bârî bütün varların varlığının devam ettiricisidir.⁸⁵

*Suya ve toprağa zatının ışığı vurdu da o sebeple yeryüzü, tane ve tohum kabul eder oldu.*⁸⁶

*Tanrı, yarattığını eşsiz, örneksiz olarak yaratır; üstada tabi değildir. Herkes ona dayanır; onun dayanacağı bir varlık yoktur.*⁸⁷

*Bize bakma kendi lütuflarını hatırla, "Hiçbir şeye ihtiyacı yok, her şey ona muhtaç" diye övmüştün kendini, her kötülük edene, hatta iki âlemde de suçlu olana sen lütfet.*⁸⁸

2.5. Vahdâniyet

Kelime anlamı "bir olma/birlik" olan vahdâniyet sıfatı, Allah'ın her yönüyle bir olmasını ifade eder. Kelâmcılar İslam dininin olmazsa olmazı olan tevhit konusunu sadece nas olarak bırakıp, insanlara aktarma cihetine gitmemişler; ilgili Kur'anî verileri merkeze alarak⁸⁹ Tanrı'nın tekliğini aklen ispatlamaya çalışmışlar ve neticede "temânu"⁹⁰ ve "tevârud"⁹¹ delilleri olarak bilinen formülasyonları literatüre kazandırmışlardır.

Mevlânâ Allah dışındaki şeylere gerçek varlık izafe etmediğinden, O'nun birliğe sahip olmama ihtimalini baştan geçersiz kılar: "Çifti olmayan, aleti bulunmayan Tek Tanrı'dır. Sayıda şüphe olabilir, fakat Tanrı'da şüphe yoktur. Şaşılık gidince hepsi birleşir; iki, üç diyenler de bir derler."⁹²

Tanrı'yı tevhit etmeyi öğrenmek nedir? Kendini tek Tanrı önünde yakıp yok etmek.

Gündüz gibi şulelenip, parlamayı diliyorsan; geceye benzeyen varlığını yak!

Varlığını o varlığı meydana getirenin varlığında, bakırı kimya içinde eritir, yok eder gibi erit, yok et!

*Sen sıkı sıkıya ben'e yapışmışsın. Bütün bozuk düzen işler, bütün bu perişanlıklar, ikilikten meydana çıkıyor.*⁹³

Allah'ın birliğini ispat için temânu' ve tevârud delillerini kullanmaz; O'nun eserlerinin, birliğine delil olduğunu belirtir:

O birdir, fakat ondan yüz binlerce belirti belirmiştir; belirtilerinin en aşağısı da ölümsüz bir ömre ermektir.

Tektir ama binlerce izi, eseri var.. O bir tek vara sayısız adlar yaraşır.

Birisi sana baba olur, fakat bir başkasının da oğludur o.

Bir başkasına kahrıdır, düşmandır; başka birindeyse lütuftur, iyiliktir.

⁸⁵ El-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 17-19; er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 308-309; *Me'âlimu usûli'd-dîn*, s. 42.

⁸⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 41, b. 508.

⁸⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 131, b. 1630.

⁸⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 41, b. 342; ayrıca bkz. *Mesnevî ve Şerhi*, c. I, s. 153, b. 602-610; *Mesnevî*, c. I, s. 143, b. 1785-1788; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 38, b. 310; c. I, s. 262, b. 2461; c. VI, s. 7, b. 42; c. VI, s. 290, b. 2941; c. VII, s. 1, b. 4.

⁸⁹ Bkz. el-İhlâş, 112/1-5; Fâtır, 35/3; el-İsrâ', 17/111; el-Mu'min, 40/62; ez-Zuhruf, 43/84; el-Enbiyâ', 21/22, 25.

⁹⁰ Bkz. el-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 20; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 42; er-Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn*, s. 74-75.

⁹¹ Bkz. el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 49-51; er-Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn*, s. 75-76.

⁹² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 24, b. 310, 312.

⁹³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 242, b. 3009-3012; ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. III, s. 108, b. 1340-1343; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 155, b. 1464.

Yüz binlerce adı vardır; oysa bir tek insan. Onun bir sıfatını bilen öbür sıfatlarına karşı kördür.

Kim ad ararsa, gerçekten arıyorsa senin gibi ümitsizliğe düşer, perişan olur-gider.

Ne diye ağacın adına yamanır kalırsın da böyle dilin, damağın acır, talihsizliğe düşersin?

Addan geç de sıfatlara bak; sıfatlar da, zata yol gösterebilir sana.

Halkın ayrılığı, aykırılığı, addan meydana gelir; manaya ulaşan esenleşir.⁹⁴

Tenzîhî sıfatlar konusunda Mevlânâ ile kelâmcılar arasında kayda değer bir farklılık söz konusu değildir. Her iki taraf da Allah'ın münezzehliğini vurgular. Fakat Mevlânâ bunu daha pratik ve somut bir dil kullanarak gerçekleştirir.

3. Subûti Sıfatlar

Kelâm tarihinde sıfatlar konusuna dair yapılan tartışmanın esas merkezini oluşturan subûti sıfatlar, selbîlerin aksine, Allah'ın ne olmadığını değil, ne olduğunu ifade eden sıfatlardır. Bilindiği gibi, Mu'tezile'nin çoğunluğu "ma'nevî" adıyla anılan sıfatların (*âlim, kâdir, hayy*), "me'ânî" şeklindeki kullanımına (*ilim, kudret, hayat*) karşı çıkmakta; zât ile sıfatı aynılaştırmakta ve sıfatların kıdemini reddetmekteydi.⁹⁵ Ehl-i Sünnet'e göre ise, Allah'a ma'nevî ve me'ânî sıfatları izafe etmek meşrudur. Onlara göre, Allah ilmiyle âlim, kudretiyle kâdir, hayatıyla hayy, iradesiyle mürîd, sem'iyle semî, basarıyla basîr, kelâmıyla mütekellimdir. Mâtürîdilere göre, ayrıca tekvîniyle mükevvin'dir.⁹⁶ Sıfatlar Allah'ın zâtına zâit, ezeli, müstakil mefhumlardır; zâtın ne aynıdır ne de ondan ayrıdır. Sıfatların zâtın aynı olmaması, onların haricî varlığına; zâtın ayrı olmaması, zihni varlığına yönelik bir ifadedir. Dolayısıyla, bu paradoksal ifade, bir çelişki taşımaz. Çünkü Allah'ın sıfatlarının, haricî âlemde zâtından ayrı ve müstakil bir varlık olarak düşünülmesi mümkün değildir.⁹⁷

Subûti sıfatların ilki hayat sıfatıdır:

3.1. Hayat

Hayat, "canlı ve diri olmak demektir, ölümün zıddıdır."⁹⁸ Allah'ın hayatı, organik bir sistemin sonucu değildir, maddî ve nefsanî hayattan farklıdır.⁹⁹ Mutlak ve kâmil bir hayata sahip olan Allah'ın idraki ve fiili her şeyi kuşatır.¹⁰⁰ İlmi ve kudreti temin eden¹⁰¹ hayat sıfatıyla Allah, aynı zamanda diğer varlıkların da hayat kaynağıdır. Hayat sıfatı, diğer sıfatları aksine, hiçbir şeye taalluk etmez.¹⁰²

Mevlânâ'da hayat sıfatıyla ilgili olarak ayrıntılı bir anlatım bulunmamaktadır. Allah'ın hayat sahibi oluşu, beyitlerde Allah'ı niteleyen bir kelime olarak geçer. Yorumları, kelâmcıların yorumlarıyla paralellik gösterir: Allah ezelden beri hayat sahibidir, bu hayat O'nun fiilini ve bekasını temin eder:

Ey daima faal olan diri Tanrı, lütfen "halkı, benden faydalansınlar diye yarattım;

⁹⁴ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. II, s. 499, b. 3680-3688.

⁹⁵ Bkz. el-Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*, s. 118-119, 128; el-Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 164-168; el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 127; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, c. I, s. 65-69.

⁹⁶ El-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 29-30; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 67-68, 146-147; el-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 87-88; er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 39; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-mağâşid*, c. IV, s. 69-70.

⁹⁷ El-Ğarpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, s. 173-174; Metin Yurdagür, *Allah'ın Sıfatları: Esmâü'l-Hüsnâ*, s. 176.

⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XIX, s. 211.

⁹⁹ El-Ğarpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, s. 170.

¹⁰⁰ El-Ğazzâlî, *el-Mağsadu'l-esnâ*, s. 132.

¹⁰¹ Er-Râzî, *Muḥaṣṣal*, s. 167.

¹⁰² el-Ğarpûtî, *Tenkîhu'l-kelem*, s. 177.

*Ben onlardan faydalanayım diye değil” buyurmuşsun. Bu, senin cömertliğindir; bütün noksanlar, o cömertlikle düzelir.*¹⁰³

*Akıl uyanıktır ama daima diri olan, daima işte-güçte bulunan Tanrı yüzünden uyanık; köpek beççilik ediyor ama çobanın yüzünden.*¹⁰⁴

*Daimi diri olan, boyuna tedbir ve tasarrufta bulunan Tanrı'nın kapısında, seher çağları dua etmek hoştur.*¹⁰⁵

*O dirinin aşkını seç ki bakidir ve canına can katan şaraptan sana sakilik eder.*¹⁰⁶

3.2. İlim

İbn Manzûr'un “cehaletin zıddı”¹⁰⁷ olarak nitelediği ilim, tanımlama güclüğü çekilen bir kavramdır. Müslüman düşünürler herkes tarafından kabul edilen, genel-geçer bir bilgi tarifine ulaşamamışlardır.¹⁰⁸

Kelamcılara göre, Allah'ın geçmişte olanları, gelecekte olacakları, gizliyi, açığı, kısaca her şeyi bilmesini temin eden sıfat olan ilim, bilinene tabidir.¹⁰⁹ Allah'ın bilgisi, “ma'dûm, mevcûd, müstahîl, mümkün ve vâcib” bütün bilinenleri kuşatır; bilinenlerin değişimiyle değişmez; duyuların, düşünmenin neticesi değildir; son bulmaz, daimidir ve sonsuzdur.¹¹⁰ Eş'arîlerin bir kısmı ilmin, ezellilere ait olmak üzere ezeli; hâdislere ait olmak üzere “hâdis/lâ yezâlî” iki ayrı taalluku olduğu fikrindedir. Allah'ın bilgisi zamanlara bölünemeyeceği için Mâtürîdîler tarafından bu ayrıma karşı çıkmıştır.¹¹¹

Allah'ın ilim sıfatı ile ilgili olarak onun cüz'îleri bilip bilmemesi meselesi İslam düşünce tarihinin en velut tartışmalarından birisini oluşturmuştur. Bilindiği gibi, *Tehâfutu'l-Felâsife* isimli eserinde, bilhassa İbn Sînâ (ö. H.428/M.1037) üzerinden Meşşâîleri şiddetle eleştiren Ebû Hâmid el-Ğazzâlî (ö. H.505/M.1111), sistemlerinin “öncesiz evren, bedensiz diriliş ve sınırlı ilâhî bilgi” sonucunu ürettiği yorumuyla, Meşşâî filozofları tekfir etmiş,¹¹² yüzyıllar boyu süren ve hala dinmeyen tartışmaların fitilini ateşlemiştir.

El-Ğazzâlî'nin eleştirisi, oluş ve bozuluşa tâbi cüz'îlerin Allah tarafından zamana ve şartlara bağlı olarak bilinmesinin aklî olmayacağı ve tabiatı gereği değişen cüz'î bilginin bilen zâtta değişimi gerektireceği; bu nedenle Allah'ın, cüz'î olayları her şeyin ilkesi olarak küllî biçimde (*'alâ nahvin kullî*) bildiği şeklindeki İbn Sînâ yorumu üzerine¹¹³ odaklanır ve filozofların, cüz'îlerin bilgisini Allah'a isnat etmediği sonucuna ulaşır.¹¹⁴

Mevlânâ, ilim sıfatını anlatırken Allah-insan ilişkisini canlı tutacak bir yol izler, felsefî spekülasyonlara dalmaz ve sonucu anlatır. Kelâmçılar ile filozofların tasvir ettikleri ilim sıfatına sahip Tanrı kavramından çok, Kur'an'ın her şeyi bilen Allah'ından bahseder: “Tanrı, doğru yolu daha iyi bilir.”¹¹⁵, “Ey sırları bilen Rabbim!”¹¹⁶, “Ne hile yaparsa yapsın, Tanrı bilgisinden

¹⁰³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 339, b. 4173-4174.

¹⁰⁴ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. VI, s. 7, b. 42.

¹⁰⁵ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. VI, s. 290, b. 2940.

¹⁰⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 17, b. 219.

¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XII s. 416.

¹⁰⁸ Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, s. 25.

¹⁰⁹ El-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 66.

¹¹⁰ Er-Râzî, *Levâmî'u'l-beyyînât*, s. 241; el-Ğazzâlî, *el-Mağşadu'l-esnâ*, s. 86-87.

¹¹¹ El-Hârpûtî, *Tenkihü'l-keâm*, s. 177.

¹¹² El-Ğazzâlî, *Tehâfutu'l-felâsife*, s. 308; “Kitâbu'l-munkız mine'q-dalâl”, s. 587.

¹¹³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ': el-İlâhiyyât*, c. II, s. 358-359, 360, 363.

¹¹⁴ El-Ğazzâlî, *Tehâfutu'l-felâsife*, s. 208.

¹¹⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 292, b. 3809

¹¹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 158, b. 1951.

Turkish Studies

kurtulabilir mi hiç?”¹¹⁷ Ona göre, Allah her şeyi eksiksiz bilmektedir ve O'nun bilgisi düzenin teminatıdır:

Tanrı, “Seni yaratan, düşünceni, gizli konuşuşunda, fısıltında doğruluk mu var, hile mi.. bunu hiç bilmez mi?” buyurdu.

Sabahleyin yola çıkanı gözüyle gören, ertesi gün nereye konacak, bundan nasıl gafil olur?

*Yüzünü nereye döndürdüğünü, sayısını yolunu, yordamını, ineceği, çıkacağı yeri nasıl bilmez?*¹¹⁸

Ben huzurunda ne söyleyeyim de sana bir şey anlatmaya kalkışayım? Yahut da ne yüzle kerem şartını sana hatırlatmaya girişeyim?

Sence bilinmeyen ne var? Âlemde hatırında olmayan nedir ki?

*Sen, bilgisizlikten arısın; bilgin de âlemde bulunan şeylerden herhangi birini unutmaktan arıdır.*¹¹⁹

3.3-4. Sem' ve Basar

“Sesle dolu havanın işitme kanalına ulaşmasıyla, işitme kanalında yer alan örtülü sınırların sesi algılamasını sağlayan kuvvet”¹²⁰ olan sem' ve “gözün ışığı, rengi, şekli algılamasını sağlayan görme kuvveti” olarak tanımlanan basar,¹²¹ Sünnî kelâmcılar tarafından Allah'ın iki ayrı subûfî sıfatı olarak kabul edilmiştir.¹²² Fakat onların ısrarla vurguladıkları nokta, Allah'ın işitme ve görmesinin, bedenli varlıklardaki gibi, maddi ve sınırlı olmadığı hususudur. Allah her şeyi bizim anlatmaktan aciz olduğumuz bir şekilde işitir ve görür.¹²³

Bu sıfatlar, vâcib ve mümkün her mevcuda hâdis olarak taalluk eder ve taalluk ettiğinin bilinmesini sağlar.¹²⁴ El-Ğazzâlî, insan, işitme ve görme yetisine sahipken her türlü kemale sahip Allah'ın böyle sıfatının olmamasını doğru bulmaz.¹²⁵ Faḥruddîn er-Râzî (ö. H.606/M.1210), körlük ve sağırılık Allah'a izafe edilemeyeceği için, Allah'ın sem' ve basara sahip olmasının gerekliliğine işaret eder.¹²⁶ Sem' ve basar, filozoflar ve Mu'tezile'nin bir kısmı tarafından ilim sıfatına irca edilmiştir.¹²⁷

Mevlânâ, işitme ve görmeyi Allah'a açıkça izafe eder. Allah, insan sözlerine sahip olsun diye kendisini “İşiten”, gözetim altında olduğunu bilsin diye kendisini “Gören” olarak nitelemiştir.¹²⁸ Allah'ın bizim gördüğümüz şeyleri görmemesi imkânsızdır, O gizli açık her şeyi bütün ayrıntılarıyla görür: “O, halis sütün içindeki siyah kıl gibi bütün gizli şeyleri, düşünceleri, arayıp taramayı, her şeyi görür.”¹²⁹ “Fayda, kendisinden zuhur eden Tanrı, bizim gördüğümüzü nasıl görmez?”¹³⁰

¹¹⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 202, b. 2486.

¹¹⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 38, b. 479-481.

¹¹⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 338, b. 4155-4157; ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. IV, s. 18-19, b. 215-224; c. I, s. 121, b. 1510; c. I, s. 272, b. 3406; c. IV, s. 111, b. 1353; *Mektuplar*, s. 217.

¹²⁰ El-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 90.

¹²¹ El-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 90.

¹²² El-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 25; *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, s. 114-115; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 79; el-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 71-73.

¹²³ El-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 72; *el-Makşadu'l-esnâ*, s. 91; er-Râzî, *Muḥaşşal*, s. 171.

¹²⁴ Et-Teftâzânî, *Şerḥu'l-makâşid*, c. IV, s. 164-165; el-Ḥarḫûṭî, *Tenkiḫu'l-kelem*, s. 178.

¹²⁵ El-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 71; ayrıca bkz. et-Teftâzânî, *Şerḥu'l-makâşid*, c. IV, s. 138.

¹²⁶ Er-Râzî, *Muḥaşşal*, s. 171.

¹²⁷ El-Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, s. 114-115; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 80.

¹²⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 18, b. 215-216.

¹²⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 252, b. 3144-3145.

¹³⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s.122, b. 1520. Ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. I, s. 171, b. 2136.

Turkish Studies

3.5. Kudret

Kudret mastarı “‘alâ” harf-i cerrîyle “güç yetirmek” anlamına geldiği gibi; “hüküm, bölmek, sahip olmak, zenginlik, ölçmek, kıyaslamak, planlamak, sınırlamak” anlamlarına da gelir.¹³¹ İlâhî sıfat olarak ise “hayat sahibi için, iradesi doğrultusunda, bir şeyi yapıp yapmamayı mümkün kılan”¹³² sıfattır. Allah’ın kudreti mutlaktır ve mümkünlerin hepsine taalluk eder.¹³³

Eş’arîler kudretin “ezelî” ve “lâ yezâlî” olarak iki ayrı taalluku olduğu kanaatindedirler. İlk taallukla bir şeyi yapıp yapmama imkânı; ikincisiyle makdûrun ademden vücûda çıkması, yani yaratılması kastedilir.¹³⁴ Yaratma kudretin ikinci taalluku ile gerçekleştiğinden; tekvîn sıfatı, itibarî, izafî ve hâdis bir sıfattır.¹³⁵

Mâtürîdîler’de ikili taalluk anlayışı yoktur. Kudret sıfatı, ilim, irade sahibi olan Allah’ın kâinata tesirini mümkün kılar; bütün varlıklara taalluk etmekle birlikte, onları var kılıcı değildir. Bir şeyin yaratılması ilim, irade, kudret ve en son tekvîn aşamalarıyla gerçekleşir.¹³⁶

Mevlânâ Allah’ın kudret sıfatının hangi kategoride yer aldığı ve içerdiği problemler gibi konulara girmez. Ona göre, Allah’ın kudreti mutlaktır, sınırsızdır; O’nun gücü her şeye yeter:¹³⁷ “Katır boncuğunu inci haline getirirsin; Zühre’nin ödünü patlatırsın; malı mülkü olmayanı padişah yaparsın, aşk olsun sana ey padişahımız.”¹³⁸

Tanrı, nereyi isterse orasını cehennem yapar. Gökyüzünün yücelerini kuşa ökse ve tuzak haline getirir!

Dışlerine bir ağırı verir ki bu dış ağrısı cehennem, ejderha dersin!

Yahut da tükürüğünü bal haline kor; bu, cennet ve cennet elbiseleri dersin.

*Dışlerinin dibinden şeker bitirir.. bu suretle kaderin hükmünü anlar, bilirsin!*¹³⁹

Bu işe Tanrı eli, Tanrı kudreti gerektir. Çünkü Tanrı, her hayali, bir iradesiyle var eder.

Her olmayacak şey, onun eliyle mümkün olur; her serkeş onun kokusuyla sakinleşir.

Anadan doğma kör ve alaca illetine tutulmuş kişiler nedir ki? Onları bir tarafa bırak; ölü bile o aziz Tanrı’nın afsunuyla dirilir.

*Ölüden daha ölü yokluk bile, onun var etme avucunda muztar kalır.*¹⁴⁰

Allah’ın fiilleri kudretine, kudreti de varlığına işaret etmektedir:

Görünürde bir el olmadığı halde bütün cüzleri bir araya getiren, cesedin parçalarını bir yere toplayan benim.

Şu yama yamama sanatına bak hele. Eski palasları iğnesiz dikip durmada.

*Diktiği sıralarda ne ip var, ne iğne. Fakat öyle bir diker ki, ortada terzi bile görünmez.*¹⁴¹

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c. V, s. 74-77.

¹³² El-Curcânî, *et-Ta’rifât*, s. 221.

¹³³ El-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi’l-i’tikâd*, s. 54.

¹³⁴ Er-Râzî, *Muḥaṣṣal*, s. 186-187; *Me’âlimu uşûli’-d-dîn*, s. 59-61; et-Teftâzânî, *Şerḥu’l-makâşid*, c. IV, s. 97.

¹³⁵ Er-Râzî, *Muḥaṣṣal*, s. 186; el-Ḥarpûtî, *Tenkîḥu’l-keḷâm*, s. 187.

¹³⁶ El-Mâtürîdî, *Kitâbu’-tevḥîd*, s. 73-74; en-Nesefî, *Tebşîratu’l-edille*, c. I, s. 402.

¹³⁷ Bkz. Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 11, 152; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 38, b. 311; *Mesnevî*, c. I, s. 107, b. 1335-1336; c. II, s. 124, b. 1619.

¹³⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 18, b. 128.

¹³⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 226, b. 2811-2814.

¹⁴⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 246, b. 3067-3070.

¹⁴¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 141, b. 1765-1767.

3.6. İrade

İrade, sözlükte “istemek, arzu etmek, yönelmek, emretmek ve tercih etmek”¹⁴² anlamlarına gelir. İrade, hayat sahibi varlıktan fiilin sadır olmasını sağlayan sıfattır.¹⁴³ Çoğunlukça meşîet ile aynı kabul edilen irade,¹⁴⁴ murat edilenin nasıl olması gerektiğini, varlığa çıkma zamanını, niteliğini ve niceliğini belirler.¹⁴⁵ Taalluku bütün mümkinât olan irade sıfatı, hayat ve ilim sıfatına sahip varlık olmanın zorunlu bir sonucudur.¹⁴⁶ Kelâmcılar, Allah'ın iradesini aklen ispatlamada âlemin bir müreccihe muhtaç olarak var edilmesini, varlıktaki çeşitliliği¹⁴⁷ ve evrendeki kötülüğü delil gösterirler.¹⁴⁸

Mevlânâ'ya göre Allah mutlak irade sahibidir, iradesi sınırlı değildir. Bütün oluşlar O'nun iradesinin sonucudur, O dilediğini yapar ve bunu engelleyecek kimse yoktur:

Bu cihan, gayp rüzgârının elinde bir saman çöpüne benzer, tamamıyla acizdir. Gayp âleminin dileği,

Onu gâh yüceltir, gâh alçaltır. Gâh doğrultur, gâh kırar.

Gâh sağa götürür, gâh sola... Gâh gül bahçesi haline kor, gâh diken haline

El gizlidir, yazı yazan kalemi gör. At oynayıp seğirtmekte, binici meydanda değil.¹⁴⁹

Tanrı hükmedicidir, dilediğini yapar. Derdin ta kendisinden deva yaratır.¹⁵⁰

Haşa; Tanrı, neyi dilerse o olur. O, mekân âleminde de hâkimdir, mekânsızlık âleminde de.

Hiçbir kimse, onun ülkesinde onun emri olmadıkça bir kılı bile kımlatamaz.¹⁵¹

Birisine bir şeyi vermek istemezsem, o isteği göstermem. Fakat gönlünü kapattım mı artık açmam.

Rahmetim, o ağlamalara bağlıdır. Kul ağladı mı rahmet denizi, kabarmaya, dalgalanmaya başlar.¹⁵²

Ey oğul! Tanrı, her şeyi muhittir. Bir işi yapması, o anda diğer bir işi yapmasına mani olamaz.¹⁵³

3.7. Kelâm

“Söz söyleme, konuşma ve söz” anlamına gelen kelâm, düzenli lafızlara, bu lafızların altında yatan anlama ve birleşik cümleye denilir.¹⁵⁴ Kelâmcıların ıstılahında ise, “harf ve ses türünden olmayan; ilâhî zât ile kâim olan sıfattır.”¹⁵⁵

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, c. III, s. 187-188.

¹⁴³ El-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 30.

¹⁴⁴ Ebû'l-Bekâ', *el-Kulliyât*, s. 74.

¹⁴⁵ Nûruddîn eş-Şâbûnî, Nûruddîn, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu, s. 145.

¹⁴⁶ El-Ĥarpûtî, *Tenkihü'l- kelâm*, s. 180; el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 30.

¹⁴⁷ El-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 34, 40; el-Ġazzâlî, *el-İktisâd fî'l- 'tikâd*, s. 65; er-Râzî, *Me'âlimu usûli'd-dîn*, s. 54.

¹⁴⁸ El-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 41.

¹⁴⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 99, b. 1300-1303.

¹⁵⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 124, b. 1619.

¹⁵¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 240, b. 2937-2938.

¹⁵² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 29, b. 374-375.

¹⁵³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 119, b. 1487. Ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. V, s. 254-255, b. 3111-3112; c. I, s. 116-117, b. 1456-1458; c. III, s. 154-155, b. 1899-1904; *Mesnevî ve Şerhi*, c. V, s. 130, b. 1556; c. VI, s. 216, b. 1441; *Divân-ı Kebîr*, c. I, s. 10, b. 34; c. I, s. 230, b. 2155.

¹⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, c. XII, s. 523-525; el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 237; er-Râğîb, *Mufredâtu elfâzi'l- Kur'ân*, s. 722.

¹⁵⁵ el-Ĥarpûtî, *Tenkihü'l- kelâm*, s. 181.

Turkish Studies

Allah'ın kelâm sıfatı ve zımında barındırdığı Kur'an'ın yaratılıp-yaratılmadığı meselesi, kelâmcıların ihtilaflarının başında gelmektedir. Bu tartışmanın boyutları, siyasilerin müdahil olmalarıyla, halka kadar sirayet etmiş ve “mihne” olarak adlandırılan toplumsal huzursuzluk ve çalkantılara sebep olacak kadar genişlemiştir.¹⁵⁶

Mu'tezile kelâm sıfatının hâdis bir sıfat olduğu fikrindedir. Bundan dolayı Kur'an da hâdistir. Mu'tezile nezdinde mütekellim kelâmın failidir, kelâm O'nun zâtı ile kâim değildir.¹⁵⁷ Sünnî kelâmcılar ise kelâm sıfatını ezeli, zâta ekli ve zât ile kâim, bizim kelâmımızdan farklı, müstakil, subûtî bir sıfat olarak yorumlarlar.¹⁵⁸

Mevlânâ'ya göre, Allah hiç kimsenin kelâmına benzemeyen kelâm sıfatına sahiptir.¹⁵⁹ Allah harf, dil, ses, damak olmadan konuşur¹⁶⁰ ve O'nun kelâmı dinleme ihtiyacı olmadan anlaşılır.¹⁶¹ Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığına dair açık bir beyanda bulunmaz. Fakat yukarıdaki ifadeleri, onun yaratılmamış Kur'an tasavvuruna sahip olduğu şeklinde okumak mümkündür. Kur'an'ın doğru anlaşılmasının önemi üzerinde ısrarla durur.¹⁶² Fakat bu tasavvufî bir anlayışın uzantısıdır. Çünkü içi içe geçmiş anlamlara sahip Kur'an'ı doğru anlamak, onun zâhirini terk edip bâtınına ulaşmaktan geçer:

Bil ki Kur'an'ın bir zahiri var, zahirin de gizli ve pek kudretli bir de içyüzü var.

O batının bir batını, onun da bir üçüncü batını var ki onu akıllar anlayamaz hayran kalır.

Kur'an'ın dördüncü batınıysa eşsiz, örneksiz Tanrı'dan başka kimse görmemiş, kimse bilmemiştir.

*Oğul sen Kur'an'ın dış yüzüne bakma. Şeytan da Âdem'i topraktan ibaret gördü, hakikatine eremedi!*¹⁶³

3.8. Tekvîn

Kelime olarak tekvîn; “oldurmak, yaratmak” anlamına gelir.¹⁶⁴ Tekvîn sıfatı ise, “tahlîk (yaratma), ihyâ' (diriltme), imâte (öldürme), terzîk (rızk verme)” gibi bütün fiilî sıfatların merciidir. Halka taalluk ederse “tahlîk (yaratma)”, hayata taalluk ederse “ihyâ' (hayat verme)”, ölüme taalluk ederse “imâte (öldürme)”, rızka taalluk ederse “terzîk (rızk verme)” adını alır.¹⁶⁵

Kudret sıfatını anlatırken, Eş'arîlerin kudretin hâdis taallukunu, Matürîdîlerin tekvîninin yerine koyduğunu, bunu da mükevvenin kademine engel olma kaygısıyla kurguladıklarını belirtmiştik. Eş'arîler bu düşüncelerini, öncelikle, fiil ile mefulün izafî birlikteliğiyle gerekçelendirirler. Diğer taraftan, fiilî sıfatlar, subûtî sıfatların aksine, kendisinin veya zıddının Allah'a izafesinin meşru olduğu sıfatlardır. Allah'a ilmin zıddı olan cehalet izafe edilemeyeceğinden ilim subûtî; olması veya olmaması sakınca doğurmayan yaratma ve rızıklandırma gibi fiiller ise fiilî sıfatlardandır.¹⁶⁶

¹⁵⁶ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fırlalı, s. 221-222; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. S. Kaya, s. 142-143.

¹⁵⁷ El-Kâdî, *Şerhu'l-uşûli'l-ğamse*, s. 357-363.

¹⁵⁸ El-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 33-36; *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, s. 62; el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 85; el-Ğazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, s. 78.

¹⁵⁹ Mevlânâ, *Fihî mâ fih*, s. 109.

¹⁶⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. VI, s. 87, b. 1071; *Fihî mâ fih*, s. 239.

¹⁶¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 131, b. 1629.

¹⁶² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 87, b. 1080-1081; c. III, s. 344, b. 4209-4211.

¹⁶³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. III, s. 347, b. 4244-4247. Ayrıca bkz. *Mesnevî*, c. III, s. 154, b. 1895-1897.

¹⁶⁴ El-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 90; en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 400.

¹⁶⁵ Et-Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. Süleyman Uludağ, s. 181.

¹⁶⁶ Et-Teftâzânî, *Şerhu'l-makâşid*, c. IV, s. 94; en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 404.

Turkish Studies

Matürîdilere göre fiil-meful ayniyeti fikrinin, tekvîn-mükevven konusuna uyarlanması doğru olamaz. Zira dövme fiili bir izafet olduğundan beraberinde döven ile dövülenin varlığını gerektirir. Hakikî bir sıfat olan tekvînde ise durum böyle değildir. O, var edici bir sıfat olarak bütün izafetlerin başlangıç noktasıdır; izafetin aynı değildir.¹⁶⁷

Mevlânâ tekvîn sıfatı ve bu bağlamda yapılan tartışmalara girmez. Ona göre, Allah yaratıcıdır ve âlemi hâdis olarak iradesiyle yaratmıştır. Fakat önemli bir hususa, Mevlânâ'nın sudûr görüşünü benimsediğine işaret etmek gerekir. Düşünürümüz, diğer sudûrcular gibi âlemin , İlk Varlık'ın kendi cömertliğinin , kemalinin sonucu olarak taşıdığı ve diğer varlıkların var oluşlarının sebebi olduğunu düşünür. Fakat "kenz-i ma'îfi (gizli hazine)"¹⁶⁸ hadisindeki bilinme gagesine atıfla sudûra, irade ve gaye izafe eder:

Ey oğul! Bütün dünyayı, ağzına kadar ilimle, güzellikle dolu bir testi bil.

Fakat bu ilim ve güzellik, fevkalade dolu olduğundan derisine sığamayan kişinin (zuhuru, zatının muktezası olan ve zuhur etmemesine imkân bulunmayan Tanrı'nın) Dicle'sinden bir katredir.

O, gizli bir defneydi. Pek dolu olduğundan yarıldı, kendisini ızhar etti. Toprağı, göklerden daha parlak bir hale getirdi.

*Gizli bir hazinayken coştı; toprağı atlas giyen bir sultan haline soktu.*¹⁶⁹

Mevlânâ, akıllar sistemini ve akılların tesirini,¹⁷⁰ idealar fikrini,¹⁷¹ akl-ı külliyi,¹⁷² akl-ı cüz'îyi,¹⁷³ nefs-i külliyi,¹⁷⁴ nefs-i cüz'îyi,¹⁷⁵ kevn ve fesâd âlemi düalizmini,¹⁷⁶ dört unsuru,¹⁷⁷ dört tabiatı ve mevâlîd-i selâseyi (hayvan, bitki, maden)¹⁷⁸ kavram olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla, Mevlânâ'nın fizik, psikoloji ve metafizik anlayışı bakımından diğer sudûrculardan fazla uzak olmadığı yorumunu yapabiliriz. Fakat birkaç hususu bu tespitin dışında bırakmalıyız: Sudûr görüşünde Allah, iradesi olmayan İlk Sebep'tir (el-'İlletu'l-Ûlâ) ve hareket Bir'in dışındaki varlıkların Bir'e duydukları aşkın neticesidir. Mevlânâ Allah'ın İllet-i Ûlâ olarak isimlendirilmesini de¹⁷⁹ determinist âlem anlayışını da kabul etmez.¹⁸⁰ En önemlisi, Mevlânâ âlemin kîdemini kesinlikle ve ağır bir dille reddeder ve var olanları Allah'ın yaratığı sayar:

'Âlemin hâdis olduğunu ne ile bildin?' diyor. Hey eşek! Sen âlemin kîdemini ne ile bildin? Âlem kadîmdir demenin manası, hâdis değildir demektir ve bu delil nefy içindir. İspat için delil vermek bundan daha kolaydır. (...) Ey köpek! Hâdis oluşuna bir delil göstermesi, senin âlemin kadîm oluşuna delil göstermenden daha kolay değil mi? Senin şahitliğün, âlemin hâdis olmadığı sonucunu verir. Bu durumda nefy için bir delil vermiş olursun. Mademki her ikisi için de delilin yoktur ve âlem hâdis midir, yoksa kadîm midir? Bunu da görmedim, o halde kadîm olduğunu ne ile

¹⁶⁷ Et-Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, s. 176.

¹⁶⁸ İsmâ'îl b. Muhammed el-'Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-İlbâs*, c. II, s. 132.

¹⁶⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 230, b. 2860-2863.

¹⁷⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 60, b. 751-754; c. II, s. 131, b. 1710-1714.

¹⁷¹ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. VI, s. 548, b. 3740; *Fihî mâ fih*, s. 96.

¹⁷² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 282, b. 3259.

¹⁷³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 158, b. 1984-1985.

¹⁷⁴ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, c. VI, s. 7, b. 44.

¹⁷⁵ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, c. III, s. 78, b. 579.

¹⁷⁶ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. I, s. 378, b. 1935; c. II, s. 174, b. 1105; *Mesnevî*, c. IV, s. 294-295, b. 3692-3693.

¹⁷⁷ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. VI, s. 10, b. 48.

¹⁷⁸ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, c. II, s. 246, b. 2013.

¹⁷⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 124-125, b. 1625-1632.

¹⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 65-68, b. 823-852.

Turkish Studies

*bildin, niçin diyorsun. O da sana: “Ey ahlaksız sen kadîm olduğun ne ile bildin?” diyor. Şimdi senin davan daha güç ve daha imkânsız değil mi?*¹⁸¹

Dolayısıyla Mevlânâ'nın benimsediği sudûr, ne Plotinos'un ne de Meşşâî filozofların sudûrudur. Düşünür, sudûru, varoluşu açıklamada bir yöntem olarak sunmakla birlikte; sistemle şeriatın ayrıştığı noktalarda dinî hassasiyetlerini izhar etmektedir:

Dün birisi, âlem sonradan yaratıldı; bu gökyüzü fanidir, varisi Hak'tır diyordu.

Bir filozof dedi ki: Sonradan yaratıldığını nasıl biliyorsun? Yağmur, bulutun sonradan yaratıldığını nasıl bilir?

Bu değişip duran âlemden sen, bir zerre bile değilsin. Öyle olduğu halde güneşin sonradan yaratıldığını ne bilirsin ki?

*Mü'min dostum dedi: Gönlümde bir delil var. Bence bu, âlemin sonradan yaratıldığına bir alamet.*¹⁸²

Netice olarak Mevlânâ, iradî ve hâdis yaratma anlayışına karşı çıkmamakta; fakat vahdet-i vücûd anlayışında da ortaya çıktığı üzere, Yeni-Eflatuncu etkilenmeye maruz kalmaktadır.

Özetle, Mevlânâ, subûtî sıfatları kabul etmekle birlikte, bu bahsin zımında barındırdığı tartışmalara girmemeye özen göstermektedir. Söyledikleri Allah'ın ezelden beri hayat, mutlak bilgi, irade, kudret sahibi olduğu; her şeyi görüp-duyduğu, her şeyi yarattığı, hiç kimsenin kelâmına benzemeyen bir kelâma sahip olduğu şeklinde tasvir edilebilir. Diğer taraftan, selbî sıfatlardaki durumun aksine, Sünnî kelâmcılarla tam olarak uyumlu değildir. Zira tasavvuf ile kelâmın çeliştiği noktalarda tercihini tasavvuftan yana kullanmaktadır.

4. Fiilî Sıfatlar

Tekvîn sıfatını anlatırken, bu sıfatın merci teşkil ettiği, fakat taalluklarına göre “ihyâ”, imâte, terzîk, taḥlîk” gibi isimlerle anılan birtakım sıfatların var olduğunu söylemiştik. Sayısı sınırsız bu sıfatlara fiilî sıfatlar denmektedir.

Allah'ın fiilî sıfatlara sahip olduğu bütün kelâmcıların ortak kanaatidir. Mevcut ihtilaf, bu sıfatların ezeli ve zât ile kâim olup-olmadığı noktasında yoğunlaşır. El-Eş'arî ile onun etkisinde kalan ilk dönem Eş'arî kelâmcılar, fiilî sıfatların hâdis olduğunu ve zât ile kâim olmadığını ifade ederler.¹⁸³ Eş'arîler bu fikri, ezeli fiilî sıfatların, ezeli mef'ûlü gerektireceği ve fiilî sıfatlarda subûtî sıfatlardakinin aksine, sıfatın taalluk edip-etmemesinin hiçbir mantikî çelişkiye neden olmayacağı¹⁸⁴ argümanları üzerine bina ederler. Onlara göre, fiil-fâil-mef'ûl eşzamanlıdır; dolayısıyla, Allah, bir şeyi yaratmadan önce “Hâlık” olarak nitelendirilemez.¹⁸⁵ Fiilî sıfatları hâdis olarak değerlendirmeyi el-Eş'arî'den sonraki Eş'arî kelâmcılarda görememekteyiz. Örneğin el-Bâkıllânî (ö. H.403/M.1013), tüm sıfatların ezeli olduğu fikrindedir.¹⁸⁶

El-Mâturîdî ise, tekvîn sıfatının ilke olduğu “ihyâ”, imâte, ihdâ', idlâl, terzîk” vs. fiilî sıfatları, hüküm olarak diğer sıfatlardan ayırmamış; ezeli, zâta zâit, zât ile kâim ve müstakil sıfatlar olarak yorumlamıştır. Onun hassasiyetle üstünde durduğu husus, bütün ezeli sıfatların taalluklarının hâdis olduğu; bu sıfatların hâdislere taalluk zamanının mutlaka dile getirilmesi gerekliliğidir.¹⁸⁷

¹⁸¹ Mevlânâ, *Fihî mâ fih*, s. 217-218.

¹⁸² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 227-229, b. 2833-2835, 2850.

¹⁸³ El-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, “F. Huleyf mukaddimesi”, s. 37; el-Eş'arî, *Kitâbu'l-luma'*, s. 31.

¹⁸⁴ El-Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 175; Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 403-405.

¹⁸⁵ En-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 402.

¹⁸⁶ Ebû Bekr el-Bâkıllânî, *Kitâbu temhîdi'l-evâ'il ve telhîşî'd-delâil*, s. 298-299.

¹⁸⁷ El-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 79.

Turkish Studies

Mevlânâ'nın da herhangi bir açıklamaya gitmeksizin Allah'a fiilî sıfatlar izafe ettiğini görüyoruz. Ona göre, Allah yaratır,¹⁸⁸ nimet verir,¹⁸⁹ faaldır,¹⁹⁰ şefkat¹⁹¹ ve lütuf sahibidir,¹⁹² günahları örter,¹⁹³ cezalandırır,¹⁹⁴ gazap sahibidir,¹⁹⁵ imdada yetişir,¹⁹⁶ merhamet¹⁹⁷ ve ihsan sahibidir,¹⁹⁸ kahreder,¹⁹⁹ vaadini yerine getirir,²⁰⁰ korur²⁰¹ ve yardımcıdır.²⁰²

Fiilî sıfatların çok sayıda olması ve bu sıfatların ait olduğu köklerden isimlerin de türetilebilecek olması, kelâm ilminde Allah'a hangi isim ve sıfatlarının verilebileceği ve bunun nakil yoluyla mı, yoksa akıl yoluyla mı olacağı tartışmasını doğurmuştur. Mu'tezile, Kerrâmiyye ve el-Bâkîllânî, Allah'a verilecek isimlerin şanına aykırı olmamak kaydıyla akıl yoluyla olmasında sakınca görmezler.²⁰³ İlk dönemlerde sıfat ve isimlerin kesinlikle naklî olması gerektiğini belirten Ehl-i Sünnet,²⁰⁴ el-Ğazzâlî ile isimlerin naklî olması gerektiği, sıfatların ise aklî veya naklî olabileceği fikrine ulaşmıştır.²⁰⁵

Fiilî sıfatların varlığında kelâmcılarla aynı fikirde olan Mevlânâ'nın sıfat-isim tartışmalarının sonuçlarını önemseydiğine tanık olamıyoruz. Zira o, adı ve sıfatı, zâta ulaştırman manalar ve tasvir edici kavramlar olarak algıladığı için zâtın ardına atmakta, bir anlamda tâlileştirmektedir. Eserlerinde Allah'a "kıskanç",²⁰⁶ "kıskançlığın kaynağı",²⁰⁷ "sevgilim",²⁰⁸ "dilberim",²⁰⁹ "dostum ve yakınım"²¹⁰ diye seslenmekte bir sakınca görmemektedir.

*Senin ikramınla diriyiz ey iki âlemin de kendisine ram olduğu dilber. Ey adının verdiği hayatla gönlün adına can kesilen, onu dirilten güzel.*²¹¹

*Ey benim aşıkım, ey benim maşukum, aşktan başka ne varsa hepsini ver ateşe; sen beden cüm'unda bir noktasın sanki gönül kadehindeki berraklığa benziyorsun.*²¹²

Ey padişahlar padişahlarına padişah olan, ey akıl, ey can ülkesine taht kuran, ey yüzlerce eseri, nişanesi olduğu halde izi belirmeyen, yüzü görülemeyen, ey yokluk denizi, mahzeni olan,

*Sana karşı güzellerle çirkinler, iğnenin önündeki resme benzerler; dilersen kâğıda, o iğneyle güzel bir resim yaparsın, dilersen çirkin; sonra da onları ölümle, hastalıklarla yırtar atarsın.*²¹³

¹⁸⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. V, s. 85, b. 1025; c. III, s. 225, b. 2774; *Dîvân-ı Kebîr*, c. III, s.193, b. 1774.

¹⁸⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 100, b. 940.

¹⁹⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 145, b. 1821-1822.

¹⁹¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 214, b. 2672.

¹⁹² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 35, b. 275; c. I, s. 41, b. 339.

¹⁹³ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 265, b. 3293; c. IV, s. 14, b. 170; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 216, b. 2041.

¹⁹⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 14, b. 170.

¹⁹⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, s. 10, b. 114.

¹⁹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 175, b. 2196

¹⁹⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 234, b. 3057; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 35, b. 275; c. III, s.146, b. 1270.

¹⁹⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 230, b. 2858; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 102, b. 949.

¹⁹⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s. 234, b. 3058; *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 50, b. 428.

²⁰⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 102, b. 952.

²⁰¹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. III, s.146, b. 1270.

²⁰² Mevlânâ, *Mesnevî*, c. II, s.176, b. 2298.

²⁰³ Er-Râzî, *Levâmi 'u'l-beyyinât*, s. 40.

²⁰⁴ El-Eş'ârî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, s. 112; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 62, 68; el-Cuveynî, *Kitâbu'l-irşâd*, s. 141-142.

²⁰⁵ Bkz. el-Ğazzâlî, *el-Mağşadu'l-esnâ*, s. 148; er-Râzî, *Levâmi 'u'l-beyyinât*, s. 40-41.

²⁰⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s.137, b. 1713.

²⁰⁷ Mevlânâ, *Mesnevî ve Şerhi*, c. I, s. 348, b. 1780.

²⁰⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 107, b. 993.

²⁰⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 116, b. 1080.

²¹⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 114, b. 1061.

²¹¹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 91, b. 827.

²¹² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 91, b. 830.

Turkish Studies

5. Haberî Sıfatlar

Gerek Kuran ayetlerinde gerekse hadislerde sözlük anlamları itibariyle yaratılmışlara ait bazı özellikleri ifade eden, fakat Allah'a izafe edilen; yed (*el*),²¹⁴ yemîn (*sağ el*),²¹⁵ kabda (*avuç*),²¹⁶ vech (*yüz*),²¹⁷ cenb (*yan*),²¹⁸ 'ayn (*göz*),²¹⁹ istivâ' (*oturma/kurulma*),²²⁰ ityân-mecî' (*gelme*),²²¹ işba' (*parmak*),²²² kadem/ricl (*ayak*)²²³ ve dıhk (*gülme*)²²⁴ gibi teşbîhî sıfatlara kelâm literatüründe haberî sıfatlar denmektedir.²²⁵

Bilindiği gibi, haberî sıfatlar kelâm tarihinde, (a) nasları olduğu gibi kabul edip, metnin içerdiği manayı Allah'a havale eden tefvîz;²²⁶ (b) Allah'ı diğer varlıklarla aynı niteliklerle anmada sakınca görmeyen teşbîh;²²⁷ (c) Ayetleri tenzihe uygun biçimde yorumlamaya dayanan te'vîl²²⁸ yaklaşımlarıyla yorumlanmıştır.

Ehl-i Sünnet'in teşbîhî ifadeleri yorumlama eğilimine karşın Mevlânâ, böyle bir yorumlama cihetine gitmemekte ve beyitlerde haberî sıfatlardan el ve ayağı Allah'a izafe etmektedir:

Mademki Hak, onun eline "kendi elimdir" dedi; 'Yedullâhi fevka eydihim' hükmünü verdi; Şu halde Tanrı eli, onu öldürse de yine diriltir. Hattâ diriltmek nedir ki? Ona ebedî hayat verir.²²⁹ Cehennemın midesi gibi hiçbir şeyle dolmadın gitti; yapma, sonra sınıkları onaran, güç-kuvvet sahibi olan Tanrı, ayağını basar sana. Nitekim yaratıcı Tanrı, cehennemın üstüne ayağını kor da cehennem, çek ayağını, doydum diye bağırır.²³⁰

Sonuç

Mevlânâ'nın kelâmî ve felsefî literatüre hâkim olduğu ve düşünce tarihimizin tartışmalarını iyi bildiği kesindir. Bunu hem doğrudan işlediği konulardan hem de eserlerinin satır aralarından anlamak mümkündür. Düşünür bu birikimden istifade etmekte ve bunları yeri geldiğinde eserlerine yansıtılmaktadır.

Görünen o ki, Mevlânâ ilâhî sıfatlar konusunda, Sünnî kelâmcıların çizgisinden özü itibariyle çok uzakta görüşler serdetmemiştir. Sûfî şair ve düşünür, metafizik bahislerde hakikate ulaşamayacaklarını pek çok vesileyle söylediği teorisyen düşünürlerle aynı yorumları nasıl

²¹³ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. I, s. 109, b. 1020-1021.

²¹⁴ El-Feth, 48/10.

²¹⁵ El-Hâkka, 69/45.

²¹⁶ Ez-Zümer, 39/67.

²¹⁷ El-Kasas, 28/88 ve ayrıca er-Rahmân, 55/27; el-Bakara, 2/115, 272; er-Ra'd, 13/22; er-Rûm, 30/38-39; el-İnsân, 76/9.

²¹⁸ Kâf, 50/16.

²¹⁹ Hûd, 11/37.

²²⁰ El-A'râf, 7/54; ayrıca bkz. Tâhâ, 20/5; el-Bakara, 2/29, 210; Yûnus, 10/3; er-Ra'd, 13/2; el-Furkân, 25/59.

²²¹ El-Fecr, 89/22.

²²² Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî, *el-Cami' u's-saħîh*, "Tefsîru'l-Kur'ân" 39, (4811), c. III, s. 285; Muslim b. Haccâc, *Saħîhu Muslim*, "Sıfatı'l-kıyâme" 19, (2786), s. 1121.

²²³ El-Buhârî, *el-Cami' u's-saħîh*, "Tefsîru'l-Kur'ân" 50, (4848-4850), c. III, s. 296; Muslim, *Saħîhu Muslim*, "el-Cenne" 35, (2846), s. 1142.

²²⁴ El-Buhârî, *el-Cami' u's-saħîh*, "el-Cihâd ve's-siyer" 28, (2826), c. II, s. 313; Muslim, *Saħîhu Muslim*, "el-İmâra" 128, (1890), s. 786.

²²⁵ Çelebi, "Sıfat", *DİA*, c. XXXVII, s. 104.

²²⁶ En-Neseffî, *Tebşîratu'l-edille*, s. 172-173, 245. Benzer bir yaklaşım için bkz. el-Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, s. 99-100.

²²⁷ El-Eş'arî, *Maḳâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s. 31, 37; en-Neseffî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 171-172.

²²⁸ El-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, s. 114; el-Gazzâlî, *el-İktîşâd*, s. 36; en-Neseffî, *Tebşîratu'l-edille*, c. I, s. 171.

²²⁹ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 239, b. 2972-2973.

²³⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, c. III, s. 193, b. 1774.

Turkish Studies

kullandığının izahını yapmamaktadır. Onun farklı yorumları nazarî tasavvufun hassas olduğu noktalarladır. Vahdet-i vücûd anlayışı, istidlalden uzak durma, dinî tecrübeyi merkeze alma ve Tanrı'yı dilediği gibi isimlendirme yaklaşımı bu tespitin sıhhati adına örnek verilebilir.

Mevlânâ konu ile ilgili görüşlerini, genel olarak manzum bir metinde yer alan hikâye, mecaz, fabl vs. enstrümanlarıyla ayrıntısız olarak işlemektedir. Bu bağlamda, bilinçli bir tercih olarak, Mevlânâ'nın kullandığı yöntemin teorik/felsefi boyutları zayıftır. Tevhit bilgisi, onun düşüncesinde, yerini tevhit sezgisine bırakmaktadır. Dolayısıyla, tüm teorik boyutlarıyla, ilâhî sıfatlar konusunu ve bu bağlamdaki meseleleri ilgili beyitlerden öğrenmek imkân dâhilinde değildir. Düşünürün amacı, büyük ihtimalle, inanan ya da inanmayan, ama özellikle inanan insanların kalbine seslenmeye; onlara Tanrı'larını anlatmaya ve O'nunla sıcak bir iletişim kurmalarını sağlamaya çalışmaktır. Bunda da oldukça başarılıdır. Zira ilgili beyitlerin duygu boyutu çok güçlüdür ve felsefi-kelemlî eserlerin hissî standartlarını epey aşmıştır.

Mevlânâ tüm yorumlarında tasavvufî din anlayışını merkeze almakta, herhangi bir yorum veya teori bu anlayış ile çelişmiyor ise kabul etmekte; çelişiyor ise reddetmekte, hatta yerine göre göre çok ağır bir dille tenkit etmektedir. Bu yorumun İslâm dünyasının içinden veya haricî bir kaynaktan gelmesi tavrını değiştirmemektedir.

Bilindiği gibi, İslam dünyasında zâhir-bâtın şeklinde nitelenen paradigmalar ayırım düşünürlerin fikirlerinin ve hayat çizgilerinin seyrinin belirlemiş, iki ayrı kutbun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu ihtilafın tasavvuf tarafında yer alan Mevlânâ, kelâm-tasavvuf ayrışmasına çözüm getirebilecek herhangi bir açılım sergilememektedir. Aksine, akli ve duyuları dışlaması, metafizikte dinî tecrübeyi merkeze alması gibi hususlar düşünüldüğünde, bu ayrılığı olduğu gibi sürdürdüğü rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKÇA

- 'ABDULCEBBÂR, el-Kâdî, *Şerhu'l-usûli'l-ḥamse*, nşr. S. Muşafâ Debâb, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 2001.
- EL-'ACLÛNÎ, İsmâ'îl b . Muhammed, *Keşfu'l-ḥafâ' ve muzîlu'l -ilbâs 'ammâ iştehara mine'l -ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, I-II, Kahire: Mektebetu'l-Ḳudsî, 1351.
- 'AFFÎFÎ, Ebû'l-'Alâ, *Muhyiddin İbnü'l-'Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- AYDIN, Mehmet, "Hz. Mevlânâ'da ve Muhyiddin Arabî'de Aşk Kavramı", *III. Millî Mevlânâ Kongresi: Tebliğler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1989, s. 157-163.
- EL-BAĞDÂDÎ, 'Abdulkâhir, *el-Farḳ beyne'l-fırak*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- EL-BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr, *Kitâbu temhîdi'l-evâ'il ve telhîşü'd -delâil*, nşr. 'Imâduddîn Ahmed Ḥaydâr, Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Şekâfiyye, 1986.
- EL-BUḤÂRÎ, Muhammed b . İsmâ'îl, *el-Cami'u's-sahîh*, nşr. Muḥibuddîn el -Ḥaṭîb, M. Fuâd 'Abdulbâkî, I-IV, Kahire: el-Maṭba'atu's-Selefiyye, 1400.
- CAN, Şefik, *Mevlânâ: Hayatı, Şahsiyeti, Fikirleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- CHITTICK, William, "Rûmî and Waḥdat al-Wujûd", *Poetry and Mysticism in Islam: The Heritage of Rûmî* içerisinde, ed. Amin Banani ve dğr., Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 70-111.
- EL-CURCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf, *et-Ta'rîfât*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1405.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

- EL-CURCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf, *Şerhu'l-mevâkıf ve me'ahû hâşiyetâ es-Seyâlkûtî ve'l-Çelebî 'alâ şerhi'l-mevâkıf*, nşr. Maḥmûd 'Umer ed-Dimyâfî, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- EL-CUVEYNÎ, Ebû'l-Me'âlî, *Kitâbu'l-irşâd ilâ kav âtı 'l-edille fî uşûli'l -i tikâd*, nşr. M. Yûsuf Mûsâ, 'A. 'Abdulmun'im 'Abdulḥam'îd, Mısır: Mektebetu'l-Ḥâncî, 1950.
- ÇELEBÎ, İlyas, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 100-106.
- EBÛ ZEHRÂ, Muḥammed, *Mezhepler Tarihi*, çev. S. Kaya, İstanbul: Şura Yayınları, 1996.
- EBÛ'L-BEKÂ', Eyyûb b. Mûsâ, *el-Kulliyât*, nşr. 'Adnân Dervîş, Muḥammed el -Mısrî, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- ELIADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, I-III, İstanbul: Kabalcı, 2003.
- EL-EŞ'ARÎ, Ebû'l-Ḥasen, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, nşr. 'Abbâs Şabbâğ, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994.
- EL-EŞ'ARÎ, Ebû'l-Ḥasen, *Kitâbu'l-luma' fî'r-radd 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Ḥamûde Ğurâbe, Mısır: Maḥba'atu Maşîr, 1955.
- EL-EŞ'ARÎ, Ebû'l-Ḥasen, *Maḳâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*, nşr. Helmut Ritter, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1988.
- EL-FÂRÂBÎ, Ebû Naşr, *Kitâbu ârâi ehli'l -medîneti'l-fâdıle*, nşr. Albert Naşr î Nâdir, Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1986.
- EL-FÂRÂBÎ, Ebû Naşr , "Uyûnu'l-mesâ'il", *eş-Şemeratu'l-marḍıyye fî ba'di'r -risâlâti'l-Fârâbiyye*, nşr. Friedrich Dieterici, Leiden: E. J. Brill, 1890.
- EL-FÂRÂBÎ, Ebû Naşr, *Kitâbu'l-hurûf*, nşr. Muḥsin Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1990.
- GÖLCÜK, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1993, c. VII, s. 233-234.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1999.
- EL-ĞAZZÂLÎ, Ebû Ḥâmid, *el-İktisâd fî'l-i tikâd*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- EL-ĞAZZÂLÎ, Ebû Ḥâmid , *el-Maḳşadu'l-esnâ: Şerhu esmâillâhi'l -ḥusnâ*, nşr. Maḥmûd Bîcû, Dimeşk: Maḥba'atu's-Şabâh, 1999.
- EL-ĞAZZÂLÎ, Ebû Ḥâmid , "Kitâbu'l-munkız mine'd -dalâl", *Mecmû'atu rasâ'ili'l-İmâm el-Ğazzâlî*, nşr. İbrâhîm Emîn Muḥammed, Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikıyye, t.y.
- EL-ĞAZZÂLÎ, Ebû Ḥâmid, *Tehâfutu'l-felâsife*, nşr. Suleymân Dunyâ, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.
- EL-ḤARPÛTÎ, 'Abdullaḫîf, *Tenkîhu'l-keâm fî 'akâidi ehli'l -İslâm*, nşr. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- IZUTSU, Toshihiko, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- İBN ḤAZM , Ebû Muḥammed ez -Zâhirî, *el-Faşl fî'l-milel ve'l -ehvâ' ve'n -niḫal*, I-V, Kahire: Mektebetu'l-Ḥâncî, t.y.
- İBN MANZÛR, Cemâluddîn Muḥammed, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Şâdir, t.y.

Turkish Studies

- İBN SÎNÂ, Ebû 'Alî, *eş-Şifâ'*: *el-İlâhiyyât*, I, nşr. Georges Anawati, Sa'îd Zâhid; II, nşr. Yûsuf Mûsâ, Suleymân Dunyâ, Sa'îd Zâhid, Kahire: Vezâretu's-Şekâfe ve'l-İrşâdi'l-Îkâmî, 1960.
- İBN SÎNÂ, Ebû "er-Risâletu'l-'arşîyye", nşr. İbrâhîm Hilâl, *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, 1980, cilt: XXVI, sayı: 1, s. 65-106.
- İBN TEYMİYYE, Takıyyuddîn, *Minhâcu's-sunneti'n-nebeviyye*, nşr. Muhammed Raşâd Selâm, I-IX, Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986.
- İBNU'L-'ARABÎ, Muhyiddîn, *Fusûsu'l-hükem ve't-talîkât aleyh*, haz. Ebû'l-'Alâ 'Affîfî, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1980.
- EL-İŞFEHÂNÎ, er-Râğıb, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'an*, nşr. Şafvân 'Adnân Dâvûdî, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- KAYA, Mahmut, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, c. XII, s. 145-162.
- KAYA, Mahmut, "Kindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002, c. XXVI, s. 41-58.
- KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- KILIÇ, M. Erol, "Muhyiddîn İbnü'l-Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, c. XX, s. 493-516.
- EL-MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, Ankara 2003.
- EL-MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr, *Kitâbu't-tevhîd*, tah. Fethullâh Huleyf, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1979.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn er-Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, I-VII, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, I-VI, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî ve Şerhi*, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, I-VI, İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1985.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn er-Rûmî, *Mektuplar*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1999.
- MEVLÂNÂ, Celâleddîn er-Rûmî, *Fîhi mâ fih*, çev. Meliha Ülker Tarıkahya, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985.
- MUSLİM, İbnu'l-Haccâc, *Sahîhu Muslim*, haz. Ebu Şuhayb el-Kermî, Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998.
- EN-NESEFÎ, Ebû'l-Mu'in, *Tebşîratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, I, nşr. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- NICHOLSON, Raynold Allende, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*, çev. Ayten Lermioğlu, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1973.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/3, Winter 2013

- ER-RÂZÎ, Faḥruddîn, *Muḥaṣṣalu eṣkâri'l -mutekaddimîn ve'l -muteahḥirîn mine'l -'ulemâ' ve'l -hukemâ' ve'l -mutekellimîn*, nşr. Ṭâhâ 'Abdurraûf Sa'd, Kahire: Mektebetu'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, t.y.
- ER-RÂZÎ, Faḥruddîn, *el-Mebâhiṣu'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabî'iyât*, nşr. Muḥammed el-Mu'tasim Billâh el-Bağdâdî, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1990.
- ER-RÂZÎ, Faḥruddîn, *Levâmi'u'l-beyyinât: Şerḥu esmâillâhi'l-ḥusnâ*, nşr. Ṭâhâ 'Abdurraûf Sa'd, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1990.
- ER-RÂZÎ, Faḥruddîn, *Me'âlimu uşûli'd-dîn*, nşr. Ṭâhâ 'Abdurraûf Sa'd, Mıŝır: Mektebetu'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, t.y.
- EŞ-ŞÂBÛNÎ, Nûruddîn, *Mâtürîdiyye Akâidi: el-Bidâye fi uşûli'd -dîn*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- ŞALÎBÂ, Cemîl, *el-Mu'cemu'l-felsefî*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1982.
- SARIOĞLU, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- ES-SEMERKANDÎ, Şemsuddîn, *eş-Şahâifu'l-ilâhiyye*, nşr. Aḥmed 'Abdurrahmân eş-Şerîf, Kuveyt: Mektebetu'l-Felâh, 1985.
- ŞUBHÎ, Aḥmed Muḥammed, *Fî 'ilmi'l-keîâm*, I-II, Beyrut: Dârun-Naḥḍati'l-'Arabiyye, 1985.
- EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Fetḥ, *el-Milel ve'n-niḥal*, nşr. Emîr 'Alî Henâ, 'Alî Ḥasen Fâ'ûr, I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- EŞ-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Fetḥ, *Kitâbu nihayeti'l-ikdâm fi 'ilmi'l -kelâm*, nşr. Alfred Guillaume, London: Oxford University Press, 1934.
- ET-TEHÂNEVÎ, Muḥammed 'Alî, *Mevsû'atu keşşâfi iştilâhâti'l -funûn ve'l -ulûm*, I-II, ed. Rafîk el-'Acem, 'Alî ed-Dahrûc, Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- ET-TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn, *Şerḥu'l-makâşid*, nşr. 'Abdurrahmân 'Umeyra, I-V, Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1998.
- ET-TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerḥu'l-'akâid*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Allah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, c. II, s. 471-498.
- ÜZÜM, İlyas, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 449-450.
- WOLFSON, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- VURAL, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- WATT, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıçlalı, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 156-158.
- YURDAGÜR, Metin, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 426-427.
- YURDAGÜR, Metin, *Allah'ın Sıfatları: Esmâü'l-Hüsna*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.